

४

कार्यपत्र प्रस्तुत

कार्यशाला गोष्ठीभन्दा पहिले नै कार्यशाला गोष्ठीको विषयसंग सम्बन्धित धेरै सवालहरूको बारेमा कार्यपत्रहरू नियुक्त गरिसकेका थिए । एकीभूत रूपमा कार्यपत्रहरू प्रस्तुत गरेर कार्यशाला गोष्ठीमा भाग लिन आएका सबै सहभागीहरूलाई समय प्रदान गर्न यो सत्रको अलगै व्यवस्था गरिएको थियो । विभिन्न देश र विभिन्न विषयहरूलाई समावेश गराएर सहभागीहरूलाई सवालहरूका विभिन्न पक्षहरूबाटे वढीभन्दा वढी जानकारी गराउने उद्देश्यले प्रस्तोताहरू तीन वटा अलग-अलग समूहहरूमा जम्मा भएका थिए । प्रस्तुतिको कुन समूहमा भाग लिने भन्ने कुरा सहभागीहरूले स्वतन्त्रतापूर्वक छान्न पाउँथ्ये । अनुगामी पूर्ण सत्रमा सबै सहभागीहरूले एकीभूत बैठकमा प्रस्तुत गरिएका सबै सवालहरूबाटे जानकारी पाऊन् भन्ने उद्देश्यले कार्यपत्रहरूको सारांश समावेश गरिएको थियो ।

समूह एक उत्तराखण्डका प्राकृतिक स्रोतहरूको मूलभूत पक्ष र संरक्षण

- चण्डी प्रसाद भाट र रमेश पहारी
प्राकृतिक स्रोतलाई जीविकाको आधार हो र स्रोत संरक्षणलाई संस्कृतिको पूर्णता हो भन्ने कुरा आदिवासीहरूले मान्न थालेको त्यति धेरै भएको छैन । यस्तो जीवन शैलीको पछाडि रहेको

वन तथा भू-संरक्षण
मन्त्रालयका प्रमुख योजना
अधिकृत श्री ए.एल. जोशी
वन सम्बन्धी प्रस्तुतीकरण
गर्दै

कारणले आदिवासी समाजहरूलाई स्वतन्त्र समाजका रूपमा स्थापित गरे । यस्ता संस्कृतिहरूसंग जोडिएका कथाहरु हिमाली क्षेत्रमा नामी थिए । यिनीहरूको स्वतन्त्र आर्थिक प्रणालीले धार्मिक, सामाजिक, साँस्कृतिक पक्षको विकासलाई बाटो खुल्ला गरी दियो । शताब्दीयौदेखि धेरै समुदायहरूलाई हिमाली क्षेत्रले आवास प्रदान गर्दै आयो । विभिन्न किसिमका जीवनशैली हुँदाहुँदै पनि प्राकृतिक स्रोत भने जीविकाको मुख्य साधनको रूपमा रहदै आयो, त्यसले स्रोतहरूको संरक्षण र यिनीहरूको उपयुक्त उपयोग सामान्य कुरा रह्यो ।

हिमालयहरु पानी र वनहरूका भण्डारहरु थिए । यिनीहरूले एशिया महादेशको हावापानीको सुव्यवस्था गरेका थिए । हिमालको माझमा रहेको उत्तराखण्डले भारतको ठूलो भूमिलाई पानी प्रदान गरेको थियो । यो वन, खनिज र प्राकृतिक सौन्दर्यको धनी थियो । यो धार्मिक स्थलहरूका लागि पनि प्रसिद्ध थियो । यो देवभूमि-देवताहरूको वासस्थानका रूपमा मानिन्थ्यो । भौगोलिक स्थितिले कठिन क्षेत्र भए पनि यहाँका जनताहरूले यसलाई राम्ररी हेरिचार पुच्याएका थिए । धन्य छन् यहाँको उर्वर कृषि भूमि, पानी र वनहरु । यहाँका जनताका ८० प्रतिशत आवश्यकताहरु प्राकृतिक स्रोतहरूबाट पूरा हुन्ने र यहाँको संस्कृत विकसित थियो । दुई शताब्दी पहिले उत्तराखण्ड अन्न, गाईवस्तु, जडीबुटी र अन्य वन उत्पादनको धनी ठाउँ मानिन्थ्यो । यसैकारण विभिन्न राजकीय परिवारहरूले यसलाई आफ्नो कब्जामा राख्न खोजे । अन्तमा यसमाथि बेलायतीहरूले विजय प्राप्त गरे । त्यो बेलादेखि वन तिब्र गतिमा सखाप हुँदै गयो ।

१९ औं शताब्दीको शुरुदेखि, बेलायतीहरूले त्यहाँको भूमि र वनमाथि आफ्नो अधिकार जमाउँदै लान थालेपछि उत्तराखण्डका मानिसहरूले आफ्ना स्रोतहरु निर्विघ्न रूपले उपयोग गर्नबाट वञ्चित रहे । राजस्वका लागि वनहरूको नाप र व्यवस्था १८१७ र १८२३ को बीचमा गरियो । व्यापारिक शोषणका लागि वनहरु ठेकेदारहरूलाई दिइयो । यसरी वन विनास शुरू भयो । वन विभाग (एफ डि) औपचारिक रूपमा १८७८ मा स्थापित गरियो र बितेर गएका पचास वर्षहरूमा त्यहाँका स्थानीय मानिसहरूको जीवनलाई र वन व्यवस्थापनका परम्परागत रणनीति-हरूलाई गम्भीर असर पर्ने गरी बढीभन्दा बढी वनहरूलाई ‘संरक्षित’ घोषित गरियो । गाउँवासीहरूले वनहरूको उपेच्छा गर्न थाले र बारम्बार डँडेलो लाग्न थाल्यो । सरकारप्रतिको असन्तुष्टिको स्वर त्यो बेला सुनियो, जब मानिसहरूले आफूमाथि लादिएको भारी बोक्ने काम र बाध्य श्रमको विरोध जनाए ।

जन गुनासोलाई घटाउने प्रयत्नमा उत्तराखण्डको सरकारले १९११ र १९१७ को बीचमा वन उजुरी समिति स्थापना गन्यो र त्यसले धेरै सिफारिशहरु गन्यो । परिणामतः वनहरूलाई दुई वर्गमा रेखाङ्कित गरियो । पहिलो वर्गमा ती वनहरु पर्ये, जसको आर्थिक मूल्य थिएन, जसलाई जनसाधारणले उपभोग गर्ने अधिकार राख्ये र दोश्रो वर्गका

वनहरूलाई एक नम्बरी वनका रूपमा परिभाषित गरिएको थियो र ती वनहरू वन विभाग (एफ डि) अन्तरगत राखिएका थिए । त्यो भन्दा बढी, समितिले गाउँ नजिकै रहेका वनहरू पञ्चायतहरूलाई सुम्पनु पर्द्ध भन्ने सल्लाह दियो । १९२७ मा भारतीय वन ऐन पास भयो र यसले स्पष्टसंग वन अधिकृतहरूको र वन पञ्चायतहरूको भूमिका परि भाषित गच्यो । १९३१ मा वन पञ्चायत नियमहरू स्वीकृत भयो ।

पञ्चायती परम्परा सारा भारतभरी परिचित थियो र स्थानीय सुशासनमा सकारात्मक संस्था मानिन्थ्यो । यो उत्तराखण्डमा पनि लोकप्रीय थियो । बेलायती राजमा वन पञ्चायतहरू सरकार पक्षीय संस्थाहरू भए र स्वतन्त्रताको ५९ वर्षपछि पनि तिनीहरूले सरकार पक्षीय स्थिति बनाइरहे । हाल आएर वनहरू तीन वर्गमा विभाजित भएः वन पञ्चायतहरू पञ्चायतको नियन्त्रणमा, संरक्षित वनहरू वन विभागको मातहतमा र नागरिक वनहरू राज विभागको मातहतमा । अहिले उत्तराखण्डको केवल १० प्रतिशत वन क्षेत्र वन पञ्चायतको अधिनमा छ ।

यो सर्वविदितै कुरा हो, प्राकृतिक स्रोतहरूको सम्बन्धमा बेलायतीहरूले जे-जस्तो बन्दोबस्त गरे पनि, त्यो उनीहरूको आफ्नो स्वार्थका लागि हुन्थ्यो स्थानीय मानिसहरूको फाइदाका लागि हुँदैनन्थ्यो । तिनीहरूको शासनको सबभन्दा ठूलो असर के थियो भने परम्परागत संस्थाहरूलाई पहुँ बनाउनु र जनताहरूलाई सरकारमाथि भर पर्नु पर्ने स्थिति बढाउनु । ती वनहरू जसले जनजीविकामा महत गर्थे जनताहरूबाटै नाश गरिए । प्रजान्तत्रले पनि शुरुमा भएको स्थिति न्याउन सक्ने, वनहरू र स्थानीय समुदायहरूबीच सु-सम्बन्ध कायम गर्न सकेन । १९८० को वन (संरक्षण) ऐनले केन्द्रियतालाई बढायो र आशा गरे जस्तो वन विकासका लागि नेतृत्व दिन सकेन । १९८८ मा नयाँ वन नीति घोषणा गरियो । यसले वनहरू र वनमा भर पर्ने जनताहरूबीचको सम्बन्धको बारेमा काम गर्थ्यो । यो नीतिले स्थानीय जनताको अधिकारको संरक्षणमा जोड दियो ।

सरकारको दुई सय वर्षदेखिको शोषण र वन स्रोतहरूसंग अनि परम्परागत संरक्षणात्मक विचारसंग जनताको विच्छेदले खतराको घण्टी बजाउनसम्म बजाएको थियो । वन विनासको अर्थ हो, सरकारको राजस्वमा घाटा, विभिन्न किसिमले वातावरणीय पीडा, पानीका मूलहरू सुक्ने, पहिरो जाने, बाढी आउने आदि । १९७० मा जब वातावरणीय समस्याहरूका बारेमा अन्तर्राष्ट्रिय तहमा छलफल भइरहेको थियो, त्यतिबेला दशोली ग्राम स्वराज मण्डलले उत्तराखण्डको चमोली जिल्लामा आफ्नो रचनात्मक काम शुरू गरिरहेको थियो ।

दशोली ग्राम स्वराज मण्डलको घोषित लक्ष्य थियो-ग्रामीण स्वशासन र न्यायपूर्ण समाज । यसले वन स्रोतहरूको संरक्षण र सही उपयोगका लागि पनि काम गच्यो । जनताहरूको पारम्परिक अधिकारको वकालत पनि गच्यो । अझ, स्थानीय जनताहरूको संगठनात्मक क्षमतालाई बलियो बनाउनु थियो; महिलाहरूले खासगरी मादक पदार्थको

विरुद्ध जुझ्ने विशेष सवालमा एक जुट हुनु थियो । दशोली ग्राम स्वराज मण्डलको जनताको पारम्परिक अधिकारहरूका लागि लड्ने कार्यले वन अधिकृतहरूसंग मतभेद ल्यायो । ठूलो मात्रामा भएको वन विनासका कारणबाट आएको १९७० को विनास-कारी बाढीले दशोली ग्राम स्वराज मण्डललाई प्राकृतिक विपत्तीहरूबाट जोगिन वन संरक्षण आवश्यक छ भन्ने कुरा राम्ररी बोध गरायो ।

सरकारको शोषण र लिलामबाट रुखहरू जोगाउन १९७३ मा चिप्को आन्दोलन शुरू भयो । यो आन्दोलन तीव्र गतिमा फैलियो र प्रस्तुत भयो । यो आन्दोलनले एकातिर अहिंसामा जोड दियो भने अर्को तिर रुखहरूप्रति मानिसहरूमा भएको प्रेमलाई देखायो । आन्दोलनकारीहरूमा भएका महिला सदस्यहरूले घोषणा गरे-मानव जातिको हेर-विचार गरेकाले वन आमा हुन् । वनको विकास मानव जातिको विकास हो, भन्ने कुरा बोध गरेपछि आन्दोलनले छ वटा मागहरू अघि सान्यो ।

- वन नीतिले वनहरू माटो र पानीका संरक्षक हुन् भन्ने कुरा स्थापित गर्नु पर्छ र सम्वेदनशील हिमाली-क्षेत्रबाट व्यापारिक उद्देश्यले रुखहरू काट्न पूर्ण प्रतिबन्ध हुन् पर्छ ।
- वनहरूको उपयुक्त निरीक्षण हुनु पर्छ र वन्य उत्पादन तिनीहरूले पाउनु पर्छ, जो दैनिक आवश्यकताहरूका लागि वनमा भर पर्नन् ।
- ग्रामीण रोजगार अन्तरगत स्थानीय वासिन्दाहरूद्वारा बाँझो जमीनमा वृक्षारोपण गरिनु पर्छ । सामाजिक वन र कृषि वनलाई प्रोत्साहित गरिनु पर्छ ।
- वन कार्यका लागि ठेकका प्रणाली पूर्ण रूपमा उन्मूलन हुनु पर्छ । सबै किसिमका वन कार्यहरूका लागि स्थानीय जनता पूर्ण रूपले जिम्मेवार हुनु पर्छ ।
- वन क्षेत्रहरूका वन्य उत्पादनमा आधारित साना उच्चोगहरू स्थापना गर्नु पर्छ । कच्चा पदार्थ र काठहरू वनवाट उपलब्ध गराउनु पर्छ साथै प्राविधिक सहयोग पनि प्राप्त हुनु पर्छ ।
- वृक्षारोपण कार्यक्रमहरू व्यापारिक दृष्टिले हलकक वढ्ने रुखहरू रोप्नुभन्दा मानिसका आवश्यकताहरू पूरा गर्ने प्राकृतिक जातिका रुखहरू रोप्नुमा आधारित हुनु पर्छ ।

यी मागहरू इमान्दारीपूर्वक कार्यान्वयन गरिएको भए, सकारात्मक निर्णयहरू निस्कने थिए; तर सरकारले यसका कतिपय कार्यक्रमहरू लागू गरेन । तैपनि चिप्को आन्दोलन मार्ग-दर्शक भयो र अरु धेरै वन-संरक्षणका आन्दोलनहरूले त्यसलाई पछ्याए । धेरै वनहरू मात्र बचाइएनन् अरु आधारभूत सवालहरू पनि अगाडि आए जस्तै निर्णय गर्ने पद्धतिमाथि महिलाहरूको अधिकार, वन कर्मचारीहरूबाट वन ऐनको निर्णय गर्ने पद्धतिमाथि महिलाहरूको अधिकार, वन कर्मचारीहरूबाट वन ऐनको उलंघन, अनि मानिसहरूले इन्धनको आवश्यकता कसरी पूरा गर्ने यदि वन विभागले नै सुकेका सबै काठहरू बेच्यो भन्ने भन्ने कुरा ।

दशोली ग्राम स्वराज मण्डलले ग्रामीण महिलाहरूलाई संगठित गर्ने काम गन्यो । आरण्य सत्र र वातावरण संरक्षणका विषयमा शृङ्खलाबद्ध शिविरहरु शुरू गन्यो, जसको उद्देश्य थियो भू-क्षयबाट भूमिलाई बचाउने, बाँझो जमीनलाई मलिलो र हरियो बनाउने । थुप्रै सकारात्मक परिणामहरु देखा परे । माटोमा स्थायित्व फर्कदै आउन थाल्यो र पानीको पूर्ति पनि भरिपूर्ण हुन थाल्यो । सरकारले थुप्रै खर्च गरेर पनि लक्ष्यमा पुग्न नसकेका धेरै कार्यक्रमहरु भन्दा यी कार्यक्रमहरु निकै सफल भए । भिन्नता के थियो भने, सरकार आफ्नो लक्ष्य प्राप्त गर्ने उपायहरु खोजिरहेका थिए, जनता भने काममा आफ्नो तन मन र उत्साह स्वन्याइरहेका थिए ।

जनताको आवश्यकता पूरा गर्ने क्षमता गुमाउदै गएको प्राकृतिक स्रोत विनास, खासगरी वन विनास भएका संसारभरिका विभिन्न ठाउँहरूमा उत्तै-उत्तै ढाँचाहरु देखिन्थे र यी समस्याहरूलाई समाधान गर्ने कार्यक्रमहरूको विकास भएको थिएन । सबभन्दा मुख्य कारण चाहिं साम्राज्यवादी विचार नै थियो, जसले प्राकृतिक स्रोतहरूमाथि, सरकारमाथि जनताको नियन्त्रणलाई हटायो र आफै स्वार्थको लागि मात्र काम गन्यो । साम्राज्यवादको अन्त्यले पनि यो विचारलाई त्यसले बनाएको बनौटलाई परिवर्तन गर्न सकेन । वास्तवमा, प्राकृतिक स्रोतहरूको सम्बन्धमा सरकारको भूमिका त प्राविधिक सहयोग पुऱ्याउने हुनु पर्यो, यो क्षेत्रमा फेरि एकपल्ट जनताको विशेष ज्ञान माझ्ने हुनु पर्यो ।

प्रथम पाइलाको रूपमा, नियम र नियमावलीहरु सहयोगात्मक हुनु पर्यो; सरकारपक्षीय होइन कि जनपक्षीय कार्यक्रमहरु हुनु पर्यो । जेहोस्, भारतमा संयुक्त वन व्यवस्थापनले वन कार्यहरूमा जनताको सहभागितालाई सुभारम्भ गन्यो । तर जनताको संस्कृति, मान्यता र परम्परालाई कार्यक्रमको केन्द्रमा नराखेको हुनाले यसको सफलता सन्देहास्पद नै थियो । प्राकृतिक स्रोत संरक्षण गर्नु सरकारको मात्र कर्तव्य हो सरकारले मात्र यो काम गर्न सक्छ भन्ने धारणालाई सरकारले त्याग्न जस्ती छ । जबसम्म सरकारले जनसंख्याको विकास आफ्नो कर्तव्य हो भन्ने सोच्छ, तबसम्म जन सहभागिताको सिद्धान्त एउटा देखावटी गर्व मात्र हुन्छ ।

मानिसहरु स्रोतहरूको संरक्षणमा र आफ्नो परम्परागत आवश्यकता अनुरूपको कार्य योजना बनाउनमा व्यस्त हुनु पर्यो र सरकारले उनीहरूको प्रयत्नलाई सहयोग गर्नु पर्यो । यस्तो शुरुवातले जनताहरूको सुतिरहेको मनस्थितिलाई बिउँभाउने थियो, उनीहरूको जोश र सामर्थ्यलाई उपयुक्त किसिमले जागृत गर्ने थियो । पहिलेको अवस्थाको पञ्चायती प्रणालीलाई पुनः स्थापना गर्नु त अयथार्थवादी कुरा हुन सक्थ्यो, तर केही सकारात्मक पक्षहरूको उपेच्छा पनि गर्नु हुँदैनथ्यो । लक्ष्य चाहिं ग्रामीण समाजलाई आधारभूत इकाई मान्ने हुनु पर्यो । जेहोस् पञ्चायतहरूलाई प्राकृतिक स्रोतहरु सम्हाल्ने न त अधिकार दिइयो, न त ग्रामीण नागरिकहरूलाई ग्राम सभाको बैठकमा उपस्थित हुन प्रोत्साहित गरियो । तिनीहरु साँचो रूपमा प्रतिनिधित्व गर्ने संस्थाहरु थिएनन् ।

चिप्को आन्दोलनका पाठहर

- हरेक समूह र समुदायका आफ्नै विशेष अवस्थाहरु हुन्छन् । जनताका राजनैतिक दृष्टिकोणहरु फरक-फरक भए तापनि एक साथ मिलेर समस्याहरु समाधान गर्नु पर्छ ।
- चिप्को आन्दोलनले वनहरु र प्राकृतिक स्रोतहरुको संरक्षणका लागि काम गर्न्यो अनि गाउँ र स्थानीय जनताको विकासका लागि पनि काम गर्न्यो । यसले जनचेतना जगाएको छ, अनि महिला मङ्गल दलहरु मार्फत् महिला सशक्तिकरण गरेको छ ।
- जनताहरुले अरु स्थानीय जनताहरुलाई अवसर होस् उनीहरु अगाडि आऊन्, अन्वेषणमा मद्दत गर्नु भनेर जनचेतना जगाए । दशोली ग्राम स्वराज मण्डलले तिनीहरुको कार्यक्षमता र सीपहरुलाई प्राकृतिक स्रोत संरक्षणमा उपयोग गर्न सक्ये र यो ऐटा ठूलो कदम हुने थियो ।
- वातावरणीय नीतिहरु जनताका आफ्ना परम्पराहरुसंग ठ्याक्क मिल्ने खालका थिए । दशोली ग्राम स्वराज मण्डलले वन र वातावरणमा सबैको समान अंश छ, त्यसैले नै नष्ट हुनुभन्दा पहिल्यै यो पवित्र पैतृक सम्पत्तीको रक्षा गर्न सबैले सहभागी हुनु पर्छ भन्ने विश्वास गर्थ्यो ।
- जनताहरुले आवश्यकता भन्दा ज्यादा पश्चिमी प्रणाली र पद्धतिलाई ध्यान दिइरहेका थिए । तिनीहरु आफ्नो तरिकाले चाहिं किन काम गर्न सक्तैनन्? तिनीहरु आफ्ना मूल्यहरुलाई पछाडि छाडेर पश्चिमी संस्कृतितिर ढलिकरहेका थिए ।
- दशोली ग्राम स्वराज मण्डलले वन जनताको हो र सर्व साधारण-तहका जनताहरुले यसको हेरिविचार गर्न सक्छन् भनी विश्वास गर्थ्यो । त्यसैले वनहरु सरकारी नियन्त्रणबाट मुक्त गरेर समुदायहरुलाई सुम्पिनु पर्थ्यो ।
- स्रोतहरु जनताका थिए तर जनताको सहभागिताको पनि आवश्यकता थियो । सरकारले सहयोगात्मक भूमिका निभाउनु पर्थ्यो । सरकारी कार्यक्रमहरुले सरकारको सेवा गर्ने होइन जनताको सेवा गर्नु पर्छ ।

दशोली ग्राम स्वराज मण्डलको अनुभवले के देखाउँछ भने, न त वन भूमिहरुकै अभाव छ, न त अभाव छ, मानवीय स्रोतहरुको । जस्ती छ, तिनीहरुबीच संगतिको स्थापना । तर सरकार र जनता दुवैको मनोवृत्तिले यसलाई स्वीकृती दिएनन् । यस्तो किसिमको सोचाइमा तुरन्त पवित्रतन आउन सक्दैन, र यस्तो प्रशासनिक बनौट जसले दुई अलग-अलग मनोवृत्तिलाई पछ्याउँछ त्यसलाई एउटै दिशातिर डोच्याउने बनौटमा निर्माण गर्नु पर्छ । दशोली ग्राम स्वराज मण्डलको सोचाइ थियो, दुई शताब्दीअगाडि भएको गाउँ व्यवस्थापन प्रणालीलाई नै व्यवहारिक रूपमा फेरि एकपलट ल्याउने, जसमा हरेक गाउँसंग गाउँलेहरु आफैले व्यवस्था गर्ने आफैनै वन हुन्छ । मानिसहरु वन विनासको

असरले सताइएका थिए, त्यसैले यदि वनहरु उनीहरूलाई हस्तान्तरण नै गरिने हो भने, वन पुनः जीवित गर्ने यो अवसरलाई उनीहरु स्वीकार गर्ने ।

वन पञ्चायतहरूलाई सरकारी हस्तक्षेपबाट स्वतन्त्र राखिन्थ्यो, गाउँभित्र जो काम गर्ने तिनीहरूमात्र सदस्य हुन पाउँथ्ये । विशेष गरेर महिलाहरूलाई प्रोत्साहित गरिन्थ्यो । सरकारले प्राविधिक निर्देशन, स्रोतहरु, उपयुक्त वातावरण र जनतालाई आवश्यक क्षमता निर्माणमा सहयोग प्रदान गर्न्थ्यो । सरकारी अधिकृतहरूले आफूलाई सर्वसाधारण जनताभन्दा माथि राख्न पाउँदैनथे । ग्रामीण स्रोतहरूको विकास गराउने किसिमले व्यवस्थाहरु मिलाइएको थियो र गाउँले संस्थाहरूले पनि मतभेदहरु हटाएर ठीकसंग काम गर्नु पर्थ्यो । दशोली ग्राम स्वराज मण्डलले जनताका स्रोतहरूको विकास गर्ने धारणा स्थापित गरेको थियो; यसो गरे मात्र तिनीहरूको विनासबाट देखा परेका चुनौतीहरूको सामना गर्न सकिन्थ्यो ।

समकालीन पञ्चायती राजः जनमुखी वन व्यवस्थापन-के कुनै मिलन विन्दु छ?

- सुभाष मेन्सुपुरकरद्वारा

प्रस्तुति पञ्चायतहरु स्थानीय स्वशासनका संस्थाहरु हुन् भन्ने परिचयबाट शुरु भयो, र हिमाञ्चल प्रदेशका वनहरूमाथिको हस्तक्षेपको इतिहास पनि बताइयो, साथसाथै जनताको वनसितको गतिशील सम्बन्ध र त्यसले महिलाहरु अनि सुविधाविपन्न जनताहरूमाथि पारेको असरका बारेमा पनि बताइयो । हिमाञ्चल प्रदेशको विशेष किसिमको पञ्चायती राज प्रणालीको विश्लेषण गरियो, र ग्राम पञ्चायतहरूलाई अब अगाडि वनहरूको जनमुखी व्यवस्थापन गर्ने संस्था बनाउने सम्भावित अनुसन्धान पनि गरियो ।

भारतीय उपमहादेशमा पञ्चायत, शाब्दिक रूपमा पाँच जना बुद्धिमान मानिसहरु भन्ने प्रणालीलाई पहिलो सहस्राब्दीभन्दा पहिले स्थानीय सु-शासन प्रणालीको रूपमा स्थापित गरियो । बलियो जातिवादी पितृसत्तात्मक प्रणालीबाट ग्रहण गरिएको हुनाले महिलाहरु र गैर-आर्यहरु यो संस्थाहरूसंगको सहभागिताबाट अलग्याइएका थिए । पञ्चायतहरूले प्राकृतिक स्रोतहरु बाँडफाँड गर्ने र उठेका मतभेदहरूलाई समाधान गर्ने कामहरु गर्ने । तिनीहरूसंग सबभन्दा बलियो सामाजिक दण्ड नीति थियो र त्यस्तो निर्णय विरुद्ध उजुरी (अपिल) गर्ने कुनै ठाउँ थिएन, तरिका थिएन ।

बेलायती कालमा लिखित कागजपत्रहरु र जातीय वरिष्ठता क्रमको आधिकारिक परिचयमा आधारित न्याय वितरण र मतभेद समाधान प्रणाली ल्याइयो । भूमिको लेखाजोखा राख्न थालियो र कानूनतः सबैलाई समान बनाउदै अदालती प्रणाली परिचित गराइयो । बेलायतीहरूले प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापन गर्ने थलोको रूपमाभन्दा भूमि-राजश्व संकलनको आधारमा गाउँहरूलाई परिभाषित गर्न थाले । जनताहरूलाई उनीहरूका प्राकृतिक स्रोतहरूको माध्यमबाट नियन्त्रण गर्न सकिन्दू भन्ने कुरा थाहा पाएर, गैर-

निजी भूमि, बनहरु र पानीलाई सरकारी सम्पत्ति बनाइयो । पञ्चायतहरूले गाउँ-तहको सु-शासनको सहयोग पनि गुमाए, वैधता पनि गुमाए । तैपनि, सामाजिक स्वीकृति प्रवल भइरह्यो ।

गणतन्त्र भारतको संविधान निर्माण गर्दा, पञ्चायती राज प्रणालीको बारेमा छलफल भएको थियो । जाति-प्रथा र आर्यहरुको उत्पीडनको बारेमा सचेत 'दबिएका वर्गहरु' ले यो प्रणालीको सम्वैधानिक दण्डको विरोध गरे । गाउँको परिभाषाको बारेमा प्रत्यक्ष रूपले छलफल गरिएन र यसको परिभाषा बेलायतीहरूले गरे जस्तै नै रह्यो । त्यस्तै, साभा प्राकृतिक स्रोतहरुको स्वामित्व पनि सरकारमै रह्यो । स्वतन्त्रता प्राप्तिको छोटो समयपछि नै भारत सरकारले पञ्चायती राजको अध्ययन गर्न बलवन्त राई मेहता समिति गठन गन्यो र त्यसले सिफारिशहरु गन्यो । यसका सामान्य सिफारिशहरुमा गाउँ, वस्ती र जिल्ला तहमा निर्वाचित र चेतनायुक्त स्वतन्त्र संस्थाहरु गठन गर्ने; योजना र विकासका क्रियाकलापहरु यी संस्थाहरुलाई सुम्पने र तिनीहरुलाई आफ्नो कर्तव्य निर्वाह गर्न उचित स्रोतहरु उपलब्ध गराउने कुराहरु थिए । केही विद्वानहरूले पञ्चायतहरु जस्तै साभा सहमतिद्वारा गैर-पार्टी आधारित समूह बनाउनु पर्द्ध भनेर वकालत गरे भने, केही विद्वानहरूले चाहिँ पार्टी आधारित स्वतन्त्र रूपमा निर्वाचित संस्था बनाउनु पर्द्ध भनेर वकालत गरे ।

यो समिति शक्तिको प्रतिनिधिको घेराभन्दा पनि पर गयो र अर्को एउटा संक्रमणमा लक्षित रह्यो, जसले गर्दा सरकारले केही उत्तरदायित्वहरुबाट आफूलाई वञ्चित गन्यो र तिनीहरुलाई अर्को अधिकार हस्तान्तरण गन्यो । त्यो संस्था, जसलाई शक्ति हस्तान्तरण गर्नु पर्ने हो, त्यो मध्यस्थ तहमा स्थित हुनु पर्यो । पञ्चायत समितिलाई नै सबभन्दा सम्भव तल्लो तहको स्वतन्त्र रूपमा निर्भित संस्था मानियो र विकास कार्यका लागि पर्याप्त स्रोतहरु प्रदान गन्यो । पञ्चायती राज प्रणालीको कार्यलाई करारोपित गर्न र सिफारिशहरु प्रदान गर्न १९७७ मा अशोक मेहता समिति गठन गरियो । लिङ्ग र समताका लागि केही नयाँ भूमिहरु तयार पारेर वास्तवमा यो संस्थाले पञ्चायती राज संस्थाहरुलाई नै कार्यकारी प्रणालीका रूपमा ग्रहण गन्यो । समितिले न त गाउँको परि भाषाका लागि छलफल गन्यो, न त प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापन र जीविकाको बीच कुनै सु-सम्बन्ध स्थापित गन्यो ।

केही राज्यहरूले यी सिफारिशहरुलाई आत्मसात गरेर पञ्चायती राज संस्थाहरुको निर्माण गरे । यिनीहरु नै भारतको ७३ औं संविधान संसोधनका नमूनाहरु बने । यसरी यो संसोधनले पनि 'गाउँ केले बन्दू ?' भन्ने कुरामा र 'स्वयं परिचालित इकाई' अनि 'स्वयं शाषित इकाई' बीचको द्विभाजनको कुरामा छलफल गर्न असफल नै रह्यो । लिङ्ग र न्यायको कुरा गर्दा होस् वा पद सुरक्षितको कुरा गर्दा होस्, यी आदेशक थिए तर शक्तिहस्तान्तरणको प्रकृया अस्पष्ट थियो र यताउति गरेर बङ्गाउन मिल्ने ठाउँ थियो । यस सन्दर्भमा हिमाञ्चल प्रदेश पञ्चायती राज ऐन १९९४ परीक्षण गरिनु पर्यो ।

हिमाञ्चल प्रदेशले, बाँकी भारतले जस्तै, प्रायजसो वन भूमिमाथिको नियन्त्रणलाई वशमा राख्यो र वनहरुबाट उठेको राजश्वले विकासका कामहरुलाई अगाडि बढायो र स्वतन्त्रतापछिका आधारभूत सेवाहरु प्रदान गच्यो । तल्लो जातिका मानिसहरुको भूमिको मागलाई पूरा गर्न सरकारले ‘हिमाञ्चल प्रदेश गाउँ साभा भूमि ऐन’ को घोषणा गच्यो र १९७५ देखि ७७ सम्म थुप्रै मात्रामा साभा भूमिहरु वितरण गच्यो । वास्तवमा माथिल्ला जातका मानिसहरुको स्वामित्वमा रहेको अतिरिक्त भूमि लिनुको साटो, राज्यले समुदायको सम्पत्तीलाई व्यक्तिगत सम्पत्तीमा बदल्यो । धेरै कारणहरुले गर्दा त्यसबेला यस्तो क्रियाकलापको विरोध गर्ने संगठन थिएन ।

हिमाञ्चल प्रदेशमा जनताहरुको वन स्रोतहरुसंग जीवन्त र गतिशील सम्बन्ध थियो । राज्यले जनताका वनमाथिको धेरै अधिकारहरुलाई चिनेको थियो, र केही मात्रामा तिनीहरुलाई पूरा पनि गरेको थियो । १९४८ देखि व्यवसायिक अभिप्रायका लागि काठहरु काटिनेभन्दा वास्तविक अधिकारीहरुका लागि काठहरु काटिन थाले । तर समाजका जुन वर्गले यो फाईदा पर्याप्त मात्रामा उठाउन सक्ये ती खासगरेर त्यस्ता मानिसहरु थिए, जसले दैनिक जीविकाका लागि वनमा भर पर्नु पर्दैनथ्यो । काठहरुभन्दा पनि वढी जनताहरु घाँसपातको लागि, दाउराको लागि र जडीबुटीका लागि वनमा भर पर्दथे । हिमाञ्चल प्रदेशको वन विभागको वृक्षारोपणको एउटा मूल्य निरुपणले प्रष्ट पारेको छ – प्रायजसो वृक्षारोपण जनताका आधारभूत आवश्यकता पूरा गर्ने भन्दा काठहरु उत्पादनका लागि गरिएका थिए । घाँस र भाडीहरु भन्दा ठूला-ठूला काठका रुखहरुको मात्रै वाहुल्यताले जनतालाई प्रतिकूल भावले प्रभावित पाएँ ।

सबभन्दा असर पर्नेहरुमा महिलाहरु थिए जो परम्परागत रूपमा घाँसपात गर्थे र दाउराहरु बटुल्ये अनि माथिल्ला पहाडुका गरीब परिवारहरु जो नगद आम्दानीका लागि जडीबुटीहरु बटुल्नमा भर पर्थे । अस्सीको दशकको शुरुवातीर केही ग्रामीण साभा भूमिहरु चरणका लागि बन्द गरिए, काँडे तारहरुले बारिए र विश्व बैड्को परियोजनाको मातहतमा ठूल-ठूला जातका काठका रुखहरु रोपिए । केही जिल्लाका मानिसहरुले विद्रोह गरे, विभाग र परियोजना निर्देशन समितिको आँखा खोले; जसले गर्दा फराकिला पातहरु भएका जातिका विरुवाहरु रोपिए । दाताहरुको दबावले महिला मण्डलहरुका प्रतिनिधिहरुलाई परियोजना – परियोजकीय गाउँ विकास समितिमा गाभ्न मार्ग-दर्शन गच्यो । विभागले गैर-सरकारी संस्थाका प्रतिनिधिहरुलाईभन्दा तिनीहरुलाई गाभ्ने कुराको समर्थन गच्यो किनकि तिनीहरुलाई यताउति गर्न सजिलो थियो । हिमाञ्चल प्रदेशमा महिला मण्डलहरुको व्यापक रूपमा समितिकरण भए तापनि प्रायजसो सबै समितिहरु कुलीन घरानाका महिलाहरुद्वारा नेतृत्व गरिएका थिए, जसले आश्रित हुनुका लक्षणहरु विकास गरेर सरकारसंग वढी भन्दा वढी शक्तिको माग गर्ने क्षमता गुमाए ।

हिमाञ्चल प्रदेशका वनहरुलाई अरु कारकहरुले पनि प्रभाव पारे । पदियता प्राप्त गरि सकेपछि सरकारले ठूला विकास र कल्याणका क्रियाकलापहरु सञ्चालन गच्यो -

१९८८ सम्ममा हरेक सोहौं प्रौढमा एक हुनु पर्ने गरी जसमा थुप्रै-थुप्रै कामदारहरु चाहिन्थ्ये । स्थिर नगदी आम्दानी र पुरुषको शहरीकरणले कृषिमा भर पर्ने कुरालाई घटायो र यसले बनहरु भनेको काठहरु वितरण गर्ने थलो हो भन्ने दृष्टिकोणलाई सहयोग गन्यो । त्यहीबेला, तथाकथित उजाड जमीनमा बागवानीहरु फैलिरहेका थिए र घाँस-पात, दाउराको वितरण अनि चरनहरु घटिरहेका थिए ।

स्थानीय स्रोतहरुबाट जीविकोपार्जनको सम्बन्ध विच्छेदप्रति समाजका विभिन्न खण्डहरूले विभिन्न किसिमले प्रतिक्रियाहरु व्यक्त गरे, र यसले समाजमा नयाँ स्तरीकरण गन्यो । तीन किसिमका सामाजिक परिवृत्तीय वर्गहरूको विकास गन्यो-ती मान्देहरु जो जीविकाका लागि अझै पनि प्राकृतिक स्रोतहरुमा भर पर्थे, ती मानिसहरु जो आफ्नो जीविका राज्य-नोकरी वा व्यापारबाट ग्रहण गर्थे र ती मानिसहरु जो प्राकृतिक स्रोतको सुविधाबाट, राज्य-उपहारको सुविधाबाट बच्चित थिए ।

हिमाञ्चल प्रदेशको पञ्चायती राज प्रणालीतिर फर्केर हेर्दा, १९६८ को मौलिक ऐनले प्रत्यक्ष रूपले यी संस्थाहरुलाई विकास क्रियाकलापहरुको योजनामा संलग्न, र केही नागरिक सेवाहरु प्रदान गर्ने राज्य सरकारका घटकहरूको रूपमा सोचेको देखिन्छ । १९९४ को ऐनले स्थानीय प्रशासनमा र विकासका क्रियाकलापहरुमा पञ्चायती राज संस्थाहरुको प्रभावशाली संलग्नता सुनिश्चित गर्ने उद्देश्य देखिन्छ । यी पञ्चायती राज संस्थाहरुलाई तै स्वसुशासनका वास्तविक इकाईहरु बनाउन खोज्ने इच्छा हो कि भन्ने प्रश्न उठ्छ । राज्यले ग्राम सभाको निर्माणमा पूरा नियन्त्रण गर्थ्यो । यसमा साधारणतया आठदेखि दश किलोमिटरसम्म फैलिएका पाँच या छ वटा गाउँहरु समावेश गरिन्थ्यो । यो बनाउँदा प्रशासनिक सुविधालाई ध्यानमा राखिन्थ्यो तर जनताको सुविधा भन्ने कुराको उल्लेख चाहिं कहिं पनि थिएन । यस्ता किसिमका प्रशासनिक इकाईहरु कार्यशील संस्था हुन सक्छन् कि सक्तैनन् भन्ने प्रश्न गर्दा, हिमाञ्चल प्रदेशको एउटा विशिष्ट गाउँ छ जसमा सामाजिक-राजनैतिक रुचि भएका समूहहरु छन्, तर योजनाहरु र विकासका क्रियाकलापहरु सञ्चालन गर्दा लिङ्ग, निष्पक्षता र सामाजिक न्यायका सिद्धान्तहरुको सम्बन्धमा त्यहाँ कुनै उल्लेख छैन । त्यसै गरेर अनुरोधका बैठक र कोरमहरुको सरकारी नियमले असन्तुष्ट रहेका थुप्रै सदस्यहरुका लागि बैठक बोलाउनु र तिनीहरुको सहभागिता बढाउनु र तिनीहरुको असन्तुष्टि सुन्नु भन्दा सानो संख्याका सहभागीहरु जम्मा गरेर निर्णयहरुमा अध्यक्षको ईच्छा लाद्न सकिन्छ ।

जनता र निर्वाचित प्रतिनिधिहरुबीच एउटा फाटो विद्यमान रह्यो । गरीब वर्गका जनताहरूले आफ्नो हितका लागि कार्य गराउन प्रतिनिधिहरुलाई दबाब दिलाउन पटकै सकेनन् । विशाल रूपमा फैलिएको भ्रष्टाचार विद्यमान थियो र जनताहरु पञ्चायतले योजना गरेको विकासका क्रियाकलापहरुमा सहभागिता प्रदान गर्न असफल रहे । पञ्चायत सचिवहरूले धेरै ग्राम सभाहरुलाई सघाउनुभन्दा तिनीहरुलाई बाधा पुर्ने क्रियाकलापहरु गरे । एउटा नोकरशाही शाषक जस्तो भएर काम गरे । कनिष्ठ

इञ्जनियरहरु र प्रशासनिक कर्मचारीहरुसंग मिलेर विकासका कुनै पनि सहकार्यलाई अनुरोध खडा गरे-जसलाई गाउँ तहमा सञ्चालन गर्न सकिन्थ्यो । हिमाञ्चल प्रदेशको पञ्चायती राज ऐनभित्र रहेको हेतु पञ्चायतहरुलाई सरकारका निकायहरुको रूपमा अनुमान गरेको देखिन्छ जब कि राज्यले पञ्चायतहरुले काम गर्दा विश्वास गर्नु पर्ने हो । कुनै पनि कार्यका लागि अग्रसर हुनुभन्दा पहिले पञ्चायतहरुले स्वीकृति लिनु पर्छ । स्थायी समितिले पञ्चायतको कामलाई हेर्ने निरीक्षण समितिले यसलाई निर्देशन दिने व्यवस्था गरिएको थियो तर ती दुवै समिति, कि त निर्मितै भएनन् कि त तिनीहरुले कामै गरेनन् ।

महत्वपूर्ण प्रश्न के उठेको थियो भने, पञ्चायती राज संस्थाहरुले साभा सम्पत्ति स्रोतहरुको जनमुखी व्यवस्थापन गर्न सक्छन् कि सक्तैनन् । कानूनले सरकारलाई अनुमति दिए अनुसार कुनै पनि वन, उजाड जमीन, चरन वा गाउँमा रहेका कुनै पनि खाली जमीन ग्राम पञ्चायतको व्यवस्थापनमा बदल्न सकिन्थ्यो । यो कार्यान्वयन भएको भए पञ्चायतहरु दैनिक आवश्यकता पूरा गर्ने नजिकका वनहरु व्यवस्थापन गर्न सक्रीय रूपले लागि पर्थे खासगरी महिला र गरीब जनताहरु । तर कार्यान्वयनका लागि कुनै कानून बनेको थिएन । त्यस्तै, ग्राम पञ्चायतमाथि विश्वास गरिएका धेरै शक्ति र कार्यहरुको सूची वन विभागसंग थियो, तर विश्लेषणले के देखायो भने अशान्ति र असंगति चारैतिर फैलिएको थियो । मुख्य सबाल के थियो भने, वन विभाग कसरी पञ्चायतहरुप्रति उत्तरदायित्वको प्रणाली निर्माण गर्न सक्छ । ग्राम पञ्चायतलाई ग्राम सभाप्रति उत्तरदायी बनाउनु थियो र साभा सम्पत्तिको सम्बन्धमा पञ्चायती राज संस्थाहरुका जन प्रतिनिधिहरुबीच यस्तो उत्तरदायित्व निर्माण गर्न पद्धतिहरु शुरु गरिनु पर्यो ।

ग्राम सभाले प्रभावशाली ढङ्गले काम गरे, ग्राम पञ्चायतहरुले प्रभावशाली ढङ्गले काम गर्नु पर्यो किनकि पञ्चायत ग्राम सभाबाट निर्मित थियो । जेहोस्, हिमाञ्चल प्रदेश, पञ्चायती राज ऐन १९९४ ले ग्राम सभालाई कार्य गर्ने धेरै ठाउँ प्रदान गरेन र ग्राम सभाको निर्णयहरुको मूल्य पनि कम थियो । त्यो भन्दा अझ महिलाहरुले न त सुविधाविपन्न वर्गहरुले नै सहभागिता प्रदान गरे । यो संस्था कार्यान्वित हुन ग्राम सभा संगठित हुनु पर्यो र तिनीहरुले यस्तो वातावरण सिर्जना गर्नु पर्यो, जहाँ लिङ्ग र वर्गको वास्ता नगरेर सबै सक्रीय हुन उत्साहित गर्यो । गाउँमा सबै समूहको बैठक गर्नुअघि हरेक समूहसंग अलगै छलफलको आवश्यकता थियो । यसो भए बैठकमा ठूलो समूह अथवा समान रुचि भएका समूहहरुका प्रतिनिधिहरुसंग धेरै किसिमका आवश्यकताहरुबाटे छलफल गर्न सकिन्थ्यो । यी ग्राम सभाहरुलाई साभा भूमि लिन अथवा अड्डित गरिएका असंरक्षित वनहरु पुनरुत्थान गर्न अनुरोध गर्न सकिन्थ्यो ।

ग्राम सभाका कामलाई बल र विश्वास प्रदान गर्न ठूला पञ्चायतहरुले काम गर्थे । यो कार्यका लागि तिनीहरुका वर्तमान स्रोतहरु अपर्याप्त थिए, तर स्थानीय मानव स्रोतहरुलाई

पुनर्जीवित गर्न सकिन्थ्यो । यसले मूल्यमा मात्रै प्रभाव पाईनथ्यो, पञ्चायतहरूसंगको व्यवहारमा पारदर्शिता निकालेर जनताको सहभागितालाई पनि सुनिश्चित गर्द्यो । पञ्चायतहरू र स्थानीय तहका अरु समूहहरू, -जस्तै महिला मण्डलहरूबीच संगठनात्मक व्यवस्था पनि विकसित गरिनु पर्द्यो । यस्तो हुन पञ्चायतका नेताहरूबीच दृष्टिकोणको परिवर्तन हुनु पर्द्यो । एउटा रणनीति हिमाञ्चल प्रदेशमा स्थानीय तहका समूहहरू र ग्राम पञ्चायतहरूबीच लगातार अन्तरक्रिया र छलफलको विधिको विकास गर्नु थियो ।

जन सञ्चेतनताको बृद्धि: नेपालको सामुदायिक वन व्यवस्थापनमा स्वायत्त संगठनहरूको भूमिका

- हरि प्रसाद न्यौपानेहारा

नेपालको जनसंख्या र अर्थतन्त्रका लागि वन स्रोत धेरै महत्वपूर्ण भए तापनि, गएका वर्षहरूमा वनबाट प्राप्त हुने सरकारी राजश्व घटिरहेको थियो । वन स्रोतहरूको व्यवस्थापन राम्रो किसिमले भइरहेको थिएन । १९९२ को वन ऐनले सामुदायिक वनलाई प्रोत्साहन गरेको कुरा उपयुक्त किसिमले कार्यान्वयन हुनु पर्द्यो, वनहरूलाई संरक्षित र सुरक्षित बनाउने प्रक्रियालाई राम्ररी पछ्याइनु पर्द्यो । सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहहरू बनाइनु पर्द्यो, तराई र पहाडमा सक्रीय बनाइनु पर्द्यो । सामुदायिक व्यवस्थापन प्रणालीभन्दा बाहिरका वन क्षेत्रहरूलाई वन व्यवस्थापन क्रियाकलापमा स्थानीय मानिसहरूलाई संलग्न गराउने सहभागितात्मक तरिकाले व्यवस्था गरिनु पर्द्यो ।

नेपालको वन नियमावलीको ऐतिहासिक दृष्टिकोणले के देखायो भने, वन विकास गुरु योजना १९८९ ले वन व्यवस्थापनमा सामुदायिक सहभागिताको महत्व स्वीकार गर्दासम्म पनि वन व्यवस्थापन सरकारकै हातमा थियो । जेहोस, वन ऐन र नियमावली (१९९३) ले वन व्यवस्थापनमा सामुदायिक सहभागितालाई सुनिश्चित गन्यो । सामुदायिक वनको धारणाले मानिसहरूलाई नयाँ आशा दिलायो । १९९६ सम्ममा ५,३०० वटा उपभोक्ता समूहहरू निर्माण भइसकेका थिए, तिनीहरूलाई सामुदायिक वन क्षेत्रहरू सुम्पिइसकेको थियो । सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहको निर्माणले र सामुदायिक वन उनीहरूको हातमा सुम्पिनाले नेपालको वनको अवस्थामा राम्रो परिणाम देखा पन्यो । सामुदायिक वनले अरु पनि थुप्रै महत्वपूर्ण नीतिगत उद्देश्यहरूलाई सघायो, जस्तै-जनताका आधारभूत आवश्यकताहरूको पूर्ति, वन स्रोतहरूको दीगो उपयोग, निर्णय गर्ने पद्धतिमा र नाफाको हिस्सेदारीमा जनताको सहभागिता र विस्तृत आर्थिक सामाजिक विकास । तर यही बेलामा अधिकारीहरूले सामुदायिक वन जिम्मा लिने र व्यवस्था गर्ने स्थानीय क्षमताबारे सतर्क हुनु पर्द्यो । स्थानीय जनताले यसबारे थाहा पाउनु पर्द्यो । सामुदायिक वन बारे, उपभोक्ता समूह निर्माणबारे, कार्य योजना तयारीबारे, सक्रीय सहभागिताबारे र कार्यक्रम कार्यान्वयनबारे तालीम प्राप्त गर्नु पर्द्यो, नभए सामुदायिक वन, जन सहभागिता र नाफाको हिस्सेदारीका सारा धारणाहरू, कानून र नियमावलीका हरफहरूमा मात्र सीमित हुन्थे । उपभोक्ता समूहहरूको दक्षता नै नेपालको सामुदायिक वन नीतिको सफलताको

कडी हुन्थ्यो । वनसंग सम्बन्धित कुराहरुका बारेमा बनाइएका कानूनी प्रावधानहरुबाटे जनतालाई शिक्षित गर्न सरकारी अधिकारीहरुले मुख्य भूमिका निर्वाह गरे । तिनीहरुले उपभोक्ता समूहहरुका क्रियाकलापहरुलाई अगुवाइ गरे, प्रोत्साहित गरे, सहयोग गरे । संगठनात्मक संयोजनमा, मतभेद समाधानमा, कार्य योजना निर्माणमा र उपभोक्ता समूहहरुलाई अगुवाइ गर्ने पद्धतिका योजनात्मक क्रियाकलापहरुमा नेतृत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरे ।

जब वन स्रोतहरु औद्योगिक उद्देश्यका लागि प्रयोग गर्न थालिए, तब वन विकास गुरु योजना र वन ऐनमा भनिए जस्तै वातावरणसंग सम्बन्धित कुराहरुमा उपयुक्त ध्यान पुऱ्याइनु पर्थ्यो । उपभोक्ताहरु वन स्रोतहरु उत्पादनमूलक ढङ्गले प्रयोग गरियोस् भन्ने कुरामा ठूलो चासो राख्ये । वन आधारित उद्योगहरुको विरोध नगरीकन जनताहरु चाहन्ये-तिनीहरुका आधारभूत आवश्यकताहरु पूरा गर्न वन उपभोगबाट तिनीहरुलाई अधिकारहीन नगर्ने विश्वास दिलाइनु पर्छ । औद्योगिक उद्देश्यका लागि वनको उपभोग गर्दा शोषणहीन, एकाधिकारहीन र विनाशहीन तरिकाले गरिने विश्वास दिलाइनु पर्छ ।

सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहहरुको महासंघ १९९५ मा गठन गरिएको थियो र त्यसैको परिणाम स्वरूप यो भन्दा अगाडि पनि वन उपभोक्ता समूहहरुका सदस्यहरुबीच धेरै वटा कार्यशाला गोष्ठीहरु भए । महासंघको पहिलो प्रतिनिधि सभा काठमाण्डौमा अप्रिल १९९६ मा भएको थियो । यसमा ४० जिल्लाका १७८ जना प्रतिनिधिहरुले भाग लिएका थिए । यो प्रतिनिधि सभाको उद्घाटन माननीय वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रीले गर्नु भएको थियो । त्यो प्रतिनिधि सभाले एउटा राष्ट्रिय कार्यकारी समिति गठन गन्यो, जसमा सबै विकास क्षेत्रबाट एक-एक जना पुरुष, एक-एक जना महिलाले प्रतिनिधित्व गरेका थिए ।

महासंघको उपभोक्ता समूहहरुबीचको ऐक्यबद्धतालाई बलियो बनाउने लक्ष्य राख्यो र सरकारका वन सम्बन्धी नीतिहरु, ऐनहरु र नियमावलीहरु राम्रो ढङ्गले कार्यान्वयन हुन् भनेर तिनीहरुको संगठनात्मक विकासलाई पनि प्रोत्साहित गन्यो । स्थानीय उपभोक्ताहरु वन र वातावरणका संरक्षकहरु भएकाले स्थानीय प्राकृतिक स्रोतहरु सदुपयोग गर्ने पहिलो प्राथमिकता उनीहरुलाई नै थियो । वनका सबै पक्षहरुबाटे जे बोल्नु थियो तिनीहरुले नै थियो । हिमाली क्षेत्रमा सामुदायिक वनको पद्धतिलाई गतिवर्धी बनाउन वन ऐन प्रति पूर्ण संलग्नता आवश्यक थियो । वन स्रोतहरुलाई विभिन्न किसिमले उपयोग गर्ने कुराका लागि, स्वामित्वको भावना वृद्धिमा प्रेरणा दिनका लागि, सहभागिताको भावनाका लागि, वन स्रोतहरुको दीगो प्रयोगका लागि, गाउँले जनतामा सचेतता र सशक्तिकरण प्रदान गर्न सरकारले आफ्नो अगुवाइमा विशेष किसिमका कार्यक्रमहरु सञ्चालन गर्नु पर्थ्यो । महासंघले ती सवालहरुलाई शपथ र विश्वासका साथ सांगठनिकरण गर्न प्रयत्न गन्यो । नेपाल वातावरण पत्रकार महासंघ र विदेशी दातृ संस्थाहरुसंग मिलेर महासंघले रेडियोबाट सार्वजनिक प्रसारण कार्यक्रम पनि सञ्चालन गन्यो ।

तीन वटा नेपाली व्यापारिक कम्पनीसंग संयुक्त लगानी गरेको, फिनल्याण्डको एउटा कम्पनीलाई ३२,४३० हेक्टर वन भूमि हस्तान्तरण गरिने योजनाको हल्ला तराईको बारा जिल्लामा चल्यो । के पनि सुनियो भने, यदि यस्तो भएन भने नेपालको वन विकास कार्यक्रमलाई दिइरहेको अनुदान र सहयोग पनि फिनल्याण्डको सरकारको बन्द गर्नेछ । यो जनचासोको कुरो हो, यसले तराईलाई मरुभूमिकरण गर्दै, तर सरकार मुख्य थुनेर बसेको छ । महासंघले यो सवालमाथि चासो देखाएको छ । स्थानीय समुदायका उपभोक्ता समूहहरु वन लिन इच्छुक र व्यवस्था गर्न सक्षम छन्, भने एउटा विदेशी कम्पनी र केही व्यापारिक संस्थाहरूलाई किन दिने ? के यसले नेपालको कानूनको हँसी उडाउदैन ? यस्ता गलत कार्यहरुको प्रतिरोध गर्न जरुरी छ तर किन चूप लाग्छ सरकार ? कस्तो व्यञ्जनात्मक प्रस्तुति ! यो सवालसंग बाराका थुप्रै बासिन्दाहरु अनभिज्ञ छन् । न्यौपानेजीले प्रश्न उठाउन चाहनु भयो जनताहरूले यस्ता कार्यहरुको समर्थन गर्ने कि साझा स्वरमा अस्वीकार गर्ने ?

मुख्य चासोहरू

सहभागीहरूले तलका सवालहरु उठाए

- स्थानीय संस्थाहरु र सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहहरूसंग संयोजन गर्ने शक्ति र अधिकार बढी हुनु पर्छ ।
- जब राजनीतिज्ञहरु गाउँमा आउँछन्, तिनीहरु थुप्रै कुराहरु गर्दैन्, एक सय एक प्रतिज्ञाहरु गर्दैन् र चुनिइसकेपछि शायदै एउटा पूरा गर्दैन् । जनताहरूलाई सचेत बनाइनु पर्छ । राजनीतिज्ञहरुको पृष्ठभूमि र जनताका लागि तिनीहरूले गरेका कामहरुको जाँचबुझ गरिनु पर्छ । जो चुनिनयोग्य छन् तिनलाई मात्र चुन्नु पर्छ । साधारणतया धेरै मानिसहरु पैसाले मत जित्थन् जुन अन्यायपूर्ण र अपराधी कुरा हो ।
- ठेकेदारहरु पनि एकदमै भ्रष्टाचारी थिए । यदि गाउँ विकासका लागि एक लाख रुपैयाँ आयो भने, ठेकेदारहरूले कमिशनको रूपमा ५० प्रतिशत भ्राम पार्ये । यस्तो कुरा रोक्न केही त गर्ने पर्यो । कडा नियम र नियमावलीहरु बनाइनु पर्यो ।
- महिलाहरूलाई अगाडि ल्याउनु पर्यो र उनीहरुको अधिकारबारे सचेत गराउनु पर्यो ।
- पहाडी क्षेत्रमा वन उत्पादनहरूको लिलाममा बन्देज लगाइनु पर्यो ।
- कमिशन र सरकारी भ्रष्टाचार बन्द गरिनु पर्यो ।
- पञ्चायत राज संस्थाहरुको दुरुपयोग रोक्न आवश्यक थियो ।
- भ्रष्टाचार दिन प्रति दिन बढिरहेको थियो । जनताहरु यो कानून र त्यो कानून बनाउन आग्रह गरिहेका थिए, तर सही ढङ्गबाट उपयोग नगरेपछि कानून बनाउनुको उपयोग के ? गाउँमा वनहरु वन अधिकृतको नियन्त्रणमा थिए, तिनीहरु पनि भ्रष्टाचारी थिए । एउटा रुख काट भन्यो भने चार वटा ढाल्ये ।

- वनहरु जनतालाई दिइनु पर्थ्यो र तिनको सुरक्षाका लागि जनताहरूलाई नियमहरु बनाउन केही अधिकारहरु दिइनु पर्थ्यो । तिनीहरूलाई तिनीहरूको सम्भाव्यता प्रदर्शन गर्ने मौका दिइनु पर्थ्यो । ग्राम पञ्चायतले ठूलो मदत गर्न सक्यो । गाउँहरूमा जहाँ चेतना फैलाएको थियो, त्यहाँ गाउँलेहरूले वन र प्राकृतिक स्रोतहरू जोगाउन कामहरु गरिरहेका थिए । तर गाउँलेहरू जब वनमा जान्ये, उनीहरूले वन अधिकृतहरूसंग आज्ञा माग्नु पर्थ्यो । जनताहरूले वनका खातिर थुप्रै कुराहरू गरेका थिए र उनीहरू आफूले केही अधिकार पनि पाउनु पर्ने कुरा सोच्ये ।
- निर्णय गर्ने पद्धतिमा गाउँलेहरूको दृष्टिकोण र सल्लाहहरूलाई महत्व दिइनु पर्थ्यो । यी गाउँहरूमा वा त्यो क्षेत्रमा के कुरा गर्न आवश्यक छ भनेर बाहिरियाहरूलाई भन्दा गाउँलेहरूलाई बढी थाहा थियो । पहाडी क्षेत्रहरूमा साभा स्रोतहरूको व्यवस्थापनका लागि सरकारको प्रक्रिया तानाशाही खालको हुनु हुँदैनथ्यो ।
- विकेन्द्रीकरणलाई ठाउँ दिनका लागि स्थानीय संस्थाहरु र सामुदायिक वनबीच सुसम्बन्ध हुनु पर्थ्यो ।

अर्को सवालको संसदको हिउँदै अधिवेशन १९९७ मा वन मन्त्रालयले प्रस्तुत गरेको वन ऐनमा केही प्रस्तावित पुनरावलोकनको चासो राख्छ । यो उपभोक्ता समूहहरूको स्विको विपरित हुन सक्छ । यस्ता सवालहरु कानूनविद्संगको सल्लाहले सरोकार समूहहरूसंग छलफल गर्नु पर्छ र सम्बन्धित पार्टीहरूसंग सहमतिमा पुग्नु पर्छ । उपभोक्ता समूहहरूलाई वनहरु सुमिनु मात्र सरकारको कर्तव्य होइन, तर हस्तान्तरण दीगो होस् भनेर पनि सोच्नु पर्छ । हस्तान्तरण गर्नुभन्दा पहिले केही पूर्वशर्तहरू पूरा गर्नु पर्छ । नापी र भूमिसुधार प्रशासनले केही समस्याहरु उक्साएका छन्; उदाहरणका लागि जब वन समुदायलाई हस्तान्तरण गरियो एउटा व्यक्तिको स्वामित्वमा हुन्थ्यो, अनि त्यो वन त्यो व्यक्ति (महिला वा पुरुष) को नाममा दर्ता गरिन्थ्यो । यस्ता विरोधाभाषपूर्ण अवस्थाहरु रोकिनु पर्थ्यो - स्थानीय प्रतिनिधिको पद सम्हालेका स्थानीय नेतृत्व लिएका व्यक्तिहरूबाट समाधान गरिनु पर्थ्यो । नेपालको स्थानीय किसानहरु र सर्वसाधारण जनताहरूका लागि सामुदायिक वनका प्रतिज्ञाहरु पूरा गर्न उपभोक्ता समूहहरु, गा.वि.स.हरु, सरकारी निकायहरु र महासंघबीच एक अर्कामा भर गर्ने उत्साह हुनु पर्छ र संयोजित पनि हुनु पर्छ ।

समूह दुई

सामुदायिक वन व्यवस्थापन र समाधानहरूमा स्थानीय संस्थाहरु र वन उपभोक्ता समूहहरूबीच मतभेदहरु

- दिलराज खनालद्वारा

सु-शासनमा समान सहभागिताको अर्थ हो, सबै नागरिकहरूले सहभागिताका समान अवसरहरु पाउनु पर्छ । विकेन्द्रीकरण, प्रजातान्त्रिक प्रणालीको भेदभाव मानिन्छ; जोसंग

हुन्छ प्रजातान्त्रिक सरकार जसले स्थानीय स्व-सुशासन, आर्थिक उन्नतिको निर्विघ्नता, सामाजिक विकास, साँस्कृतिक उन्नति र सामुहिक प्रयत्नद्वारा जीवनस्तरको उत्थानको सुनिश्चितता प्रदान गर्दै, जुन स्थानीय तहदेखि केन्द्रीय तहसम्म विभिन्न तहहरूले बनेका हुन्छन् ।

यो कार्यपत्र प्राकृतिक र वन स्रोतहरूको प्रजातान्त्रिक तरिकाको सामुहिक स्वामित्वको बारेमा थियो । जनताको सामुहिक र निरन्तरतापूर्ण स्वामित्व प्रणालीलाई कानून सम्मत नबनाउञ्जेल भावी पिढीका लागि स्रोतहरू संरक्षण गर्न सकिएनथ्यो । केही हदसम्म, स्थानीय, स्व-सुशासन र वन स्रोतहरूको व्यवस्थापनमा सामुदायिक सहभागिताका पद्धतिहरूका लागि स्थानीय, निर्वाचित संस्थाहरूको अधिकार र कर्तव्यहरूबाटे कानूनी व्यवस्था गरिएको थियो । स्थानीय वन व्यवस्थापनमा सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहहरूले महत्वपूर्ण भूमिका खेलिरहेका थिए । ठेक्कामा लिइएको वन र धार्मिक वन व्यवस्थापन समूहहरूले पनि प्रभावकारी भूमिका निर्वाह गरिरहेका थिए । यी प्राप्तीहरूको बाबजुद पनि नेपालमा वन स्रोतहरू सम्बेदनशील सवालहरू नै रहे, र प्रायजसो हरेक राजनैतिक परिवर्तनमा तिनीहरूमाथि ठूलो दुर्व्यवहार गरियो । त्यसरी नै अहिलेको कानूनी बनावट र नियमावलीहरूले पनि स्थानीय, निर्वाचित संस्थाहरू र सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहहरूबीच संभावित मतभेदतिर डोच्याए । कानून र नियमावलीहरूको स्वीकृतिका लागि स्पष्टता र पारदर्शिताको अभाव थियो । यो बाहेक आउँदो नेपालमा स्थानीय स्व-सुशासन प्रस्तावित कानून र वन ऐनको संसोधनले मतभेदका संभावनाहरूलाई अझ बढाउन सक्छन् । समयमै समाधानका उपायहरू पत्ता लगाउनु पर्दै र मतभेदहरू घटाउन अनि सामुदायिक वन उपभोक्ताहरू र स्थानीय संस्थाहरूबीचको सम्बन्ध बलियो बनाउन तिनीहरूलाई कार्यान्वयन गर्नु पर्दै ।

विगतमा केन्द्रीय सरकारको परम्परा रहेको हुनाले नेपालमा सु-स्थापित स्व-सुशासित संस्थाहरूको अभाव छ । समुदाय-आधारित परम्परागत संस्थाहरू जो पूरानो समयमा सफल थिए, तिनीहरू प्रायजसो सबैलाई राणाकालमा नष्ट गरियो, र १९५० देखि प्रायजसो जम्मै वन क्षेत्रहरू व्यक्तिगत रूपमा अधिनस्थ गरिए । पछि विकासका क्रियाकलाप र प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापनका लागि स्थानीय संस्थाहरूलाई दायित्व प्रदान गर्ने प्रयास कमजोर भए र साधारणतया असफल रहे । वन व्यवस्थापनमा सामुदायिक सहभागिताको अभावले वनहरूमाथि ठूलो मात्रामा हस्तक्षेप र विनास ओइरियो । १९८८ मा ल्याइएको वन क्षेत्रको गुरु योजनाले उपभोक्ता समूहहरूलाई सामुदायिक वनहरूको स्वामित्व प्रदान गरेर सामुदायिक वनलाई वस्तुतः उत्थान र विकास प्रदान गच्यो ।

वन ऐन १९९३ र वन नियमावलीहरू १९९५ ले सामुदायिक वन र उपभोक्ता समितिको धारणालाई कानूनतः स्थापित गच्यो । समुदायको फाइदाका लागि वन स्रोतहरूको संगठन र व्यवस्थापन गर्ने संस्था सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहहरू नै थिए । एकचोटि पञ्चकृत (दर्ता) भइसकेपछि उपभोक्ता समूहले प्रशासनिक प्रणालीमा कानूनी अधिकार

र कर्तव्य पाएको व्यक्तिको क्षमता बोकेर स्वायत्त संस्थाको रूपमा काम गर्न सक्यो । त्यहीबेलामा, अरु ऐनहरुले स्थानीय रूपमा निर्वाचित संस्थाहरुलाई, गा वि स हरुलाई, नगरपालिकाहरुलाई र जि वि स हरुलाई प्राकृतिक र वन स्रोतहरुको व्यवस्थापनप्रति अधिकार र कर्तव्यहरु प्रदान गरेको थियो ।

यी मतभेदका स्वभावहरु विवेचना गर्न दुई तथ्य-अध्ययनहरु प्रस्तुत गरिएका थिए । स्थानीय प्राकृतिक स्रोतहरु र वनहरुमाथि दोहोरो स्वामित्व भएकाले यो मतभेद अध्ययनको कुरा उठ्यो । उपभोक्ता समूहहरुको चासोको विषय थियो, गाउँ विकास समितिको अधिकार – मतभेदमा व्यवधान पनि खडा गर्ने अधिकारलाई आदर गर्न अस्वीकार गर्नु थियो । अरु मतभेद योजनाहरु कार्यान्वयन गर्दा गैर-सरकारी संस्थाहरुले गाउँ विकास समितिसंग गर्नु पर्ने संयोजनको व्यवस्थाबाट पनि उठेको थियो । यो नियम कुन किसिमका गैर-सरकारी संस्थाहरुले मान्नु पर्ने भन्ने कुरा स्पष्ट थिएन । सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहहरु जिल्ला वन कार्यालय अन्तरगत पञ्जिकृत हुन्थे र जल उपभोक्ता समूहहरु सिंचाई विभाग अन्तरगत पञ्जिकृत हुन्थे । मतभेद त्यो बेला उत्पन्न हुन्थ्यो जुनबेला यी समूहहरुले र सामुदायिक संगठनहरुले स्थानीय रूपमा निर्वाचित संस्थाहरु अन्तरगत रहेर काम गर्ने कि स्थानीय प्रशासनिक निकाय अन्तरगत रहेर काम गर्ने भन्ने कुराको अनिश्चितता हुन्थ्यो । मतभेद प्राकृतिक स्रोतको उपयोग र व्यवस्थापनका कुराहरुबाट उठ्ये किनकि वनहरु, सिंचाई नहरहरु र खानीका क्रियाकलापहरु आम्दानी हुने कुराहरु थिए ।

संसदमा विचारधीन रहेको स्थानीय स्वसुशासन प्रस्तावित कानूनले स्थानीय संस्थाहरुलाई अलि बढी स्वायत्तता प्रदान गर्थ्यो र के कुरा अस्वीकार गर्न सकिदैनथ्यो भने यसले समुदाय आधारित संगठनहरु (CBOs) को अधिकारलाई ज्यादै कम गर्थ्यो । यो प्रस्तावित कानून अनुमोदन भयो भने स्थानीय रूपमा निर्वाचित संस्थाहरुले समुदाय आधारित संगठनहरुका क्रियाकलापलाई पर्याप्त नियन्त्रण गर्थ्यो र समुदाय आधारित संगठनहरुमाथि दैध्य नियन्त्रण हुन्थ्यो । विकेन्द्रीकरण र स्थानीय स्वसुशासन (१९९६) को प्रतिवेदनले वन ऐनलाई संसोधन गर्न सिफारिश गरेको थियो र सामुदायिक वन व्यवस्थापनका लागि स्थानीय सरकारलाई सुम्पने सल्लाह दिएको थियो । यसले अरु ऐनहरु पनि संसोधन गर्न सिफारिश गरेको थियो, जसले गर्दा स्थानीय समुदाय आधारित संगठनहरु अहिले भइरहेभन्दा अझ वढी मात्रामा स्थानीय सरकारले नियन्त्रणमा हुन सकून् ।

अहिले भइरहेका र हुन सक्ने मतभेदहरु अधिकार, पद्धतिमा नियन्त्रण, संयोजनका सवाल वरिपरि घुमिरहेछन् । सवालहरुसंग सम्बन्धित मतभेदहरु समाधान गर्न धेरै प्रयत्नहरु गरिए । केही सफल भए केही समाधान हुन सकेनन् । मतभेद समाधानको सबभन्दा स्वीकार्य राम्रो बाटो त कानूनी बाटो नै हुन सक्यो, तर यसका पनि आफै समस्याहरु छन्-कार्यपद्धतीय ढिलाइ, कानूनी औपचारिकता, हारजीतको अवस्था जसले सामाजिक

न्यायको समानतावादी सिद्धान्तको अभाव प्रस्तुत गर्दै, खासगरी दैनिक जीवनयापनका लागि वन उत्पादनमा भर पर्नु पर्ने समुदायहरूका लागि असर पार्ने सम्बेदनशील सवालहरूमा ।

छलफल, फैसला, मध्यस्थता र मिलाप आदिका वैकल्पिक उपायहरूको सल्लाह दिइयो । कामदार र व्यवस्थापनबीच मतभेद समाधान गर्दा निर्णय (फैसला) उपयोग गरिन्थ्यो तर नेपालमा भने यो प्रभावशाली ढङ्गले लागू गरिएको थिएन । साभा फाइदाका लागि एक अर्कामा समझदारी बढाएर मिलाप र मध्यस्थताद्वारा मतभेद समाधान गर्न खोजियो । सामुदायिक वनका मतभेदहरू समाधान गर्न यी उपायहरू प्रभावशाली देखिए । मतभेद सिर्जना भएका दुवैतिरका समूहका प्रतिनिधिहरूलाई छलफलमा भाग लिन लगाइन्थ्यो र सामुदायिक वनका कुरामा यो तरीका प्रभावशाली पनि हुन्थ्यो । यो तरिका न त खर्चालु न धेरै समय खाने खालको नै थियो । दुवैतिरका सम्बन्धित पक्षहरू समस्या समाधान गर्न खुल्ला रूपमा छलफलमा भाग लिन्थ्ये । समुदायका मतभेदहरू समाधान गर्न यो पहिलो उपाय हुन्थ्यो, आदेशात्मक हुन्थ्यो । यो काम नलागे अर्को उपाय खोजिन्थ्यो ।

मतभेद उठनु भन्दा पहिले मतभेदहरू नउठ्नु भन्ने उपायहरू खोजिन्थ्यो । यसका लागि समुदायमा सचेतनता बढाइन्थ्यो, उपभोक्ता समूहहरूलाई कानूनी कुराको शिक्षा दिइन्थ्यो, दिनदिनै उनीहरूका समस्याहरू र विचारहरू सुनिन्थ्यो । अधिकारीहरू र स्थानीय नेताहरू कानूनी कुराका जानकारीहरू आफूमै सीमित राख्ये । गोप्यमय हुनु र असंचारी हुनु तिनीहरूको स्वभाव हुन्थ्यो र स्थानीय जनताहरू असूचित हुन्थ्ये, गलत किसिमले डोहोरिन बाध्य हुन्थ्ये । समुदायहरूलाई जानकारीहरू बाँडनु पर्दै, शिक्षित गर्नु पर्दै र सामुदायिक वनको उपयोग र व्यवस्थाबाटे सरसल्लाह गर्नु पर्दै । कानून मतभेदका कारणका बारेमा हुने छलफल र सरसल्लाहबाट, नीतिहरूको संयोगात्मकताबाट परिवर्तन हुन सक्छन् । बचाउको यो एउटा प्रभावशाली उपाय हो ।

मतभेद समाधानका उपायहरू जेसुकै अप्नाइएका हुन् समाधानको पद्धतिले के पक्का गर्नु पर्दै भने समाधान दीर्घकालीन छन्, सामाजिक न्याय र समानता प्रदान गर्ने खालका छन् ।

सामुदायिक वन व्यवस्थापनः वन नीति, पञ्चायतहरू, वन पञ्चायतहरूबाटे गढवाल हिमालहरूबाट लिइएका विचारहरू

- एस. शीघ्रर र हेम गाइरोलाद्वारा

भौतिक र आर्थिक स्रोतहरूको नियन्त्रण र पहुँचको बारेमा भारतको संघीय राज्य प्रशासन विधिले एउटा मिश्रित भूदृश्यहरूको पाठ प्रस्तुत गर्न्थो । गढवालका वनहरूलाई समुदायको नियन्त्रणलाई नकाम बनाउने र समुदायको पहुँचलाई नियन्त्रण गर्ने सफलत्तम

उपायका रुपमा लिइन्छ । भारतको स्वतन्त्रताको झण्डे-झण्डे पचास वर्ष पुगिसक्दा पनि उपनिवेशीय ऐतिहासिक छाप बलियो गरी अङ्गित भएको देखिन्छ । जनताको जीवन पटकै बदलिएको छैन । नब्बेको दशकको शुरुमा भुक्तानीको बाकी समस्याहरूले अहिले भइरहेको संक्रमणात्मक अनिश्चितताको स्वभाव सहित भारतलाई विश्वव्यापिकरण र सुधारको कालतिर जान बाध्य तुल्यायो । सम्बिधानको ७३ औं र ७४ औं संसोधनले, केन्द्र र राज्यबीच उचित सम्बन्ध आवश्यक छ भन्ने मान्यताले राष्ट्रिय सरचनाको आधारभूत आधारशीलामा परिवर्तन ल्याउँथ्यो, तर यो परिवर्तनले मुनाफा र वितरण, नियन्त्रण र पहुँचलाई विवेकी र प्रजातान्त्रिक ढङ्गमा चेतनापूर्ण प्रयत्नले संकेन्द्रित नगरञ्जेलसम्म समुदायहरूमा आवश्यक परिणाम ल्याउँदैनन्दयो ।

प्राकृतिक स्रोत र वन स्रोत व्यवस्था गर्ने गा.वि.स., नगरपालिका र जि.वि.स.का अधिकारसंग सम्बन्धित ऐनहरू

ऐन	निर्वाचित संस्था	कानूनी अधिकार र कर्तव्यहरू
गा.वि.स	गाउँ विकास समिति	<ul style="list-style-type: none"> वन स्रोतहरूमाथि अधिकार वन स्रोतहरूलाई आफैनै सम्पत्तिमा परिवर्तन गर्ने अधिकार वन स्रोतहरू बेच्ने अधिकार
नगरपालिका	नगरपालिका	<ul style="list-style-type: none"> वन स्रोत संरक्षण गर्ने अधिकार वन स्रोतहरूलाई आफैनै सम्पत्तिमा परिवर्तन गर्ने अधिकार
जि.वि.स.	जिल्ला विकास समिति	<ul style="list-style-type: none"> वन स्रोतहरू बेच्ते अधिकार वन स्रोतहरूमा कर उठाउने अधिकार

भारतको संघीय आधारशीलाले कानूनी वरिष्ठता क्रम प्रदान गर्यो र देशका विभिन्न क्षेत्रहरूमा स्थापित खण्डहरूमाथि केन्द्रीय कानूनी सुशासनको कार्य प्रचलनमा ल्यायो । वन र वन्यजन्तु स्रोतका खण्डहरू नै थियो, जहाँ प्रगतिशील केन्द्रीकरण भयो । केन्द्रीयकरण अति नै व्याप्त थियो । राज्यले वन स्रोतहरूमाथिको कारोबारको अधिकार मात्र अन्यायपूर्वक खोसेन, त्यसले त व्यक्तिगत जमीनबाट प्राप्त काठहरूको कारोबारको अधिकार पनि खोस्यो । त्यस्तै केन्द्रीय सरकारले सानाभन्दा साना वन खण्डहरूको निर्णय गर्ने अधिकार पनि आफू एकलैले एकलकाटे पाराले लियो । अझ, कानूनहरूलाई अरु थप नियम र नियमावलीहरूद्वारा सफलत्तम बनाइयो र वर्तमान प्रशासनिक अवस्था कानूनको, नीतिको आधारशीलाभन्दा बाहिर गएर पनि काम गर्ने खालको भयो खासगरी त्यस्ता कुराहरूमा जहाँ सम्भावित अस्पष्टता थियो ।

मतभेद व्यवस्थापनका विकल्पहरू

न्यायिक संस्थाहरुद्वारा गरिने समाधानहरूमा निम्न कमीहरू छन्

- परम्परागत अदालती प्रकृया
- दीगो निर्णयहरू
- पूरा जीत, पूरा हार
- धेरै खर्चिलो

अर्ध-न्यायिक संस्थाहरुद्वारा गरिने समाधानहरूमा निम्न कमीहरू छन्

- एउटा पक्षको हितमा निर्णय र अर्को पक्षको अनिष्ट
- निर्णय गर्ने संस्थासंग सम्बन्धित पक्षमा निर्णय

मठ्यस्थिता

- मतभेदसंग असम्बन्धित संस्थाहरुद्वारा निर्णय
- जिल्ला विकास समिति, जिल्ला वन कार्यालय अथवा अरु संस्था
- फैसलाहरुद्वारा
- मतभेदमा भएका पक्षहरुद्वारा चुनिएका व्यक्तिहरुहरुद्वारा
- चुनिएका ती सुहाउँदो व्यक्तिहरुहरुद्वारा

संक्रान्तिता

- मतभेद भएका पक्षहरुहरुद्वारा मतभेद समाधान
- वैरभावको सट्टा मेलमिलाप
- प्रकृयामा सोझो संलग्नताले क्षमता विकास

बचाउ

- जन चेतना र कानूनी ज्ञानको निर्माण
- उचित कानूनी संसोधनहरू
- नीतिहरूमा एकरुपता

मतभेद समाधानको अन्तिम लक्ष्य हो, दीर्घकालीन समाधान, सामाजिक न्याय, समानता र निष्पक्षता

हालैको कुरा गर्ने हो भने सबभन्दा चहकिलो रूपमा आखाँमा पर्ने राष्ट्रिय उदाहरण हो, विश्व बैंकले समर्थन गरेको र अनुदान दिएको संयुक्त वन व्यवस्थापन कार्यक्रम । संयुक्त वन व्यवस्थापन (JFM) को लागि प्रशासनिक आज्ञा वातावरण र वन मन्त्रालयबाट वन पञ्चायतहरुको सहायकको रूपमा त्यो क्षेत्रको नियन्त्रणमा रहेका स्रोतहरुको संवर्धन र

व्यवस्था गर्ने कानूनी मान्यतासहित आयो । वन स्रोतहरूमाथिको पहुँच र नियन्त्रणको अभावले पञ्चायतहरूले ७३ औं संशोधन अनुसार शक्ति उपयोग गर्न सक्तैनथे ।

हालका वन नीतिहरूका बारेमा खासगरी वनलाई बेलायती कालमा जस्तै राज्यको सम्पत्ति मान्ने बारेमा, जनताहरूमाथिको अविश्वासको बारेमा, तिनीहरूको कमाराहरूले जस्तै दाशत्वपूर्ण तरीकाले सहभागिता जनाउन भन्ने बारेमा, कुनै कुनै जातिहरू जो जीविकाका लागि पूर्ण रूपले वन स्रोतहरूमाथि भर पर्ये ती जातिहरूप्रतिको उपेच्छाका बारेमा थुपै आलोचनात्मक महत्वपूर्ण टिप्पणी गर्न सकिन्थ्यो । एकदमै जस्ती राष्ट्रिय आवश्यकता अनुसार उत्पदान वढाउने भन्ने कुराले जहिले पनि व्यापारिक र औद्योगिक आवश्यकतालाई हेठर्यो जनताका लागि चाहिने बाल्ने दाउरा र घाँसपातको आवश्यकताका बारेमा कहिल्यै ध्यान दिइदैनन्थ्यो । वनहरूमा दबाब घटाउँदा-व्यापारिक शोषण-मुख्य कारणलाई चाहिँ बेवास्ता गरिन्थ्यो । नयाँ उद्देश्यहरू एकत्रित गरिनु पर्यो जस्तै वृक्षारोपण गरेर रोजगारीलाई जीवन्तता दिने, बचेको प्राकृतिक वन र जातियताका दृष्टिले विविधता भएका वनस्पतिहरूको उत्पत्तिमूलक स्रोतहरू संरक्षण गरेर भारतको प्राकृतिक बपौतीको रक्षा गर्ने ।

सुशासनमा स्थानीय समुदायहरूको भूमिकालाई प्रगतिशील तरलीकरण गर्न परिणाम स्वरूप बढिरहेको विच्छेदको अनुभूतिलाई सामना गरेर अन्तमा १९९३ मा पञ्चायती राज ऐन बनाइयो । यस अनुसार राज्यहरूले राज्य आर्थिक समिति बनाउने र आर्थिक मुनाफा राज्य र स्थानीय संस्थाहरूबीच हस्तान्तरण गर्ने कुरालाई उचित ठहन्याएको थियो । यस कुरालाई उचित ठहन्याए तापनि शासन-सम्बन्धी सबै कृयाकलापहरू राज्य सरकारले आफैसंग राख्यो-जनताको सम्मति र जनताको आवश्यकता अनुसार स्रोतहरू व्यवस्थापन गरिने छैन भन्ने संसोधनको चाहनाको लक्ष्य विपरित, त्यो भावनालाई नै समग्रतामा कुणिठ गरेर । भइरहेका कार्यकारीहरूलाई अधिकार दिइयो, यो भावनालाई सघाउने सहायक कानूनहरूको अभाव भयो । त्यस्तै पञ्चायत मातहतका संस्थाहरूको रूपमा वन पञ्चायतहरूको निर्माणका लागि पनि विशेष कानूनी व्यवस्था थिएन, त्यसैले वन पञ्चायतहरू वन उपयोगलाई कानूनी बनाउन मात्र काम गर्ये । प्रभावशाली हुन त विभिन्न संस्थाहरूले नियन्त्रण गरेका विभिन्न सवालहरूबारे कुरा उठाउनु पर्यो तर छलफलमा यो कामहरूलाई जिम्मा लिन तल्लो बनोट नै छैन भनेर टारिन्थ्यो । पञ्चायतहरू भइरहेको शक्तिको बनौटलाई नै अझ बलियो बनाउने बाहिरी भागहरू जस्तै हुन्ये ।

वन पञ्चायतहरू पहाडहरूमा महत्वपूर्ण संस्थागत स्वरूपहरू, सीमित क्षेत्रहरूका वनहरूमाथि स्थानीय नियन्त्रण प्रदान गर्ने मौलिक रूपमा स्थापित भएका थिए । यो कुरालाई भौगोलिक रूपमा बढाइयो, तर वन पञ्चायतहरूले स्थानीय नियन्त्रणको विधि प्रदान गरे पनि अहिले आएर यसको निर्माण र अनुगामी कृयाकलापले भने गम्भीर समस्याहरूको सामना गर्नु पन्यो । १९९४ मार्चमा भएको स्थानीय प्रतिनिधिहरूको भेलाले उठाउन

आवश्यक महत्वपूर्ण सवालहरु पत्ता लगायो । यिनमा समाविष्ट थिए-सरपञ्चहरुमा शक्तिको केन्द्रीकरण र अरु सदस्यहरुको पृथकता, महिलाहरुको भूमिकाको उपेच्छा, प्रशासनिक प्रणालीप्रति अनभिज्ञता, अधिकार र कर्तव्यप्रति चेतनाको अभाव, कार्यप्रणालीप्रति उचित मार्ग-निर्देशनको कमी र अरु विशेष समस्याहरु ।

अहिलेको अवस्थाको विकासको दृश्य प्रवाहको अवस्थामा छ, खासगरी उत्तरप्रदेशका पहाडहरुमा । शुरुवातहरु जसलाई ध्यान दिएर थालियो, ती स्थानीय अवस्थाहरुलाई जीविका प्रदान गर्ने समानतामा बदल्न बेकाम परिरहेका थिए । स्थानीय समुदायहरुका लागि जीविकाका आधारभूत तत्वहरुले छोडिएका द्वैवश्वर्वर्ती र बहु-वश्वर्वर्ती चासोका कार्यक्रमहरु लक्को लागेका थिए । जस्तै, स्वराज कार्यक्रमले पिउने पानी र वातावरणीय स्वच्छताको सवालहरुलाई सोझै पञ्चायतभित्र पार्न्यो । जेहोस् कार्यक्रमको हेरिविचार गर्न सरकारले एउटा गैररसरकारी संस्था स्थापना गर्न्यो । जल स्रोत वनमा पर्यो - वन पञ्चायत मातहत कि वन विभाग मातहत ? यसरी संस्थागत बनोटलाई उपेच्छा गरियो र मतभेद जन्मियो । संयुक्त वन व्यवस्थापन कार्यक्रमले नियन्त्रण र पहुँचका धेरै सवालहरु उठायो, जो पहिलै समस्याका रूपमा थिए । यसरी कानूनी, प्रशासनिक र सरकारी नीतिको स्पष्ट बनोट नभएर समुदायहरुलाई वन व्यवस्थापनबाट विच्छेद गरायो, सतायो । उत्तर प्रदेशका गढवाल हिमालहरुमा वन र अरु स्रोतहरुको दीगो व्यवस्थालाई प्रोत्साहित गर्न संविधानको अभिप्राय सुहाउँदो मिलाव र बनोटको आवश्यकता थियो ।

बङ्गलादेशको पहाडी खण्ड चिट्ठागोडको सामुदायिक वन स्थानीय सुशासनका सवाल र चुनौतीहरु

- डा. एम. एम. खानद्वारा

बङ्गलादेशको दक्षिण-पूर्वमा रहेको चिट्ठागोड पहाडी खण्ड पहाडी क्षेत्र हो र यहाँको जनसंख्या अन्दाजी ९७४,४४५ छ । ५,०९८ वर्ग माइल भएको चिट्ठागोड पहाडी खण्डले सम्पूर्ण बङ्गलादेशको दश भागको एक भाग ओगटेको छ र मुस्किलले त्यहाँ एक प्रतिशत जनसंख्या होला । सम्पूर्ण चिट्ठागोड पहाडी खण्ड वन स्थापनाका लागि नै उपयुक्त छ र तीन भागको एक भाग संरक्षित अथवा सुरक्षित सरकारी वन छ-वन विभागद्वारा नियन्त्रित । सरकारी वनहरुले सामना गरिरहेको गम्भीर समस्या उपयोगी वन स्रोतहरु लाभप्रद कालो बजारमा बिक्री भइरहेको कुरा सिद्ध भएको छ ।

कार्यपत्रले यो क्षेत्रसंग सम्बन्धित धेरै ऐन र नियमावलीहरुलाई पुनरावलोक गर्न्यो, दाँज्यो अनि चिट्ठागोड पहाडी खण्डका सामुदायिक वन स्थानीय सुशासन सम्बन्धी केही सवाल र चुनौतीहरुलाई अगाडि ल्यायो ।

बङ्गलादेशको दक्षिण-पूर्वस्थित ती पहाडहरुको निर्धारित जनसंख्या ९७४,४४५ थियो । बेलायती कलामा यो क्षेत्र अरु बाँकी क्षेत्रभन्दा अलि भिन्नै किसिमले शासित थियो । आदिवासीहरुका अधिकार र चाहनाहरु, तिनका रीतिरिवाज र अभ्यासहरु, तिनका स्थानीय र कुल सम्बन्धी विशिष्टताहरु र पूर्वगतिहरुको संरक्षण गरेर साँस्कृतिक पहिचान जोगाउने उद्देश्यले सन् १९०० मा चिट्ठागोड पहाडी खण्डको एउटा नियमावली घोषणा गरियो । शासन सम्बन्धी, कानूनी, आर्थिक सबै अधिकारहरु चिट्ठागोड जिल्लाको डेपुरी कमिशनर र चिट्ठागोड क्षेत्रका क्षेत्रीय कमिशनरलाई प्रदान गरेको थियो । ती मानिसहरु जो यी पहाडमा जन्मेका थिएनन्, जो बाहिरबाट बसाई सरेर आएका थिए, तिनीहरुलाई जमीनको स्वामित्वबाट बच्चित गरिएको थियो । १९६४ मा त्यतिबेलाको पाकिस्तानी सरकारले स्थानीय आदिवासीहरु, जो गैर-आदिवासीहरुको आगमन बढला र तिनीहरुले हाम्रो जमीनमा हस्तक्षेप गर्नान् कि भनेर डराइरहेका थिए, तिनीहरुलाई असन्तुष्ट बनाएर गैर-आदिवासी माथिको बन्देज हटाइदियो । यसले चिट्ठागोड पहाडी खण्डका कुनै कुनै आदिवासी समूहहरुलाई विद्रोहहितर ढोन्यायो ।

त्यसपछि, १९८९ मार्चमा बङ्गलादेशका राष्ट्रपतिले पहाडि जिल्लाहरुको सुशासन सम्बन्धी संसदका तीन वटा ऐनलाई स्वीकृती दिए । डिसेम्बर १९९७ मा दुई दशकदेखिको विद्रोहको अन्त गर्दै बङ्गलादेश र चिट्ठागोडका बासिन्दाहरुबीच शान्ति समझौतामा हस्ताक्षर भयो । यो शान्ति समझौता चिट्ठागोड पहाडी खण्डमा क्षेत्रीय संस्था र स्थानीय सरकारी संस्था मार्फत् शक्ति र अधिकार हस्तान्तरणका लागि ज्यादै महत्वपूर्णको थियो ।

यो इतिहास बताएपछि, डा. खानले चिट्ठागोड पहाडी खण्डको ऐन र १९९८ को वन (संशोधन) आध्यादेशका फरकहरुबाटे चर्चा गर्नु भयो । यो आध्यादेशले वस्तुतः १९२७ को वन ऐनलाई नै पुनर्विचार गन्यो । यद्यपि यी दुई कानूनहरु उद्देश्यहरुका दृष्टिले अलग-अलग थिए, तर भावनाका दृष्टिले भने समान थिए । दुवै एकदमै नियन्त्रणमुखी कानूनहरु थिए । यो ऐनले पहाडी परिषदमा सबै पक्षहरुमाथि सरकारको नियन्त्रण चाहन्यो र आध्यादेशले वनहरुलाई सरकारको आफ्नो सम्पत्ति बनाएको थियो । यसले वन सेवा र प्रशासन अधिकृतहरुलाई वन रक्षा र स्रोतहरुको रक्षाका लागि ठूलो अधिकार र कर्तव्यहरु दिएको थियो, तर वनहरुको संरक्षण र व्यवस्थापनका लागि स्थानीय जनताहरुको सहभागितालाई भने कुनै ठाउँ दिइएको थिएन । यसरी नै ऐनमा स्थानीय सरकारी परिषद् सिर्जना गरिएको थियो, तर वनसंग सम्बन्धित कृयाकलापहरुमा कुनै अर्थपूर्ण सहभागिताको अवसर दिइएको थिएन । यो आध्यादेशले जनताहरुमाथि अविश्वासको प्रस्ताव लेखेको थियो, सरकारी अधिकृत र स्थानीय जनताको परस्पर सहयोग होइन, वन कानूनहरु तोडेको कुरा सिद्ध भए जनतालाई दण्ड दिने कुरामा जोड दिइएको थियो ।

डा. खानको पत्रको समाप्तीले चिट्ठागोड पहाडी खण्डमा सामुदायिक वन र स्थानीय सुशासनको आलोकलाई मध्येनजर राखेर चर्चा गरेको थियो । उनले अवस्था निराशाजनक पाए । बङ्गलादेशको वास्तविक वन क्षेत्र भूमिको झण्डै ६ प्रतिशत थियो र प्रतिव्यक्ति वन भूमि चाहिँ घटेर ०.००२ हेक्टर भएको थियो, जुन विश्वकै सबभन्दा कम प्रतिशत हो । वार्षिक वन विनाश ३.३ प्रतिशत थियो । दक्षिण एशियाको ०.६ प्रतिशतको दाँजोमा खतराको घण्टी बजाउने खालको थियो । विगतका केही वर्षहरूमा चिट्ठागोड पहाडी खण्डमा ७५०,००० एकड वन पूर्ण रूपले विनाश गरिएको थियो । बाँच्न योग्य र क्रियात्मक बनाउन आवश्यक स्रोतहरूका लागि बङ्गलादेशले स्थानीय सरकारलाई कहिलै स्वायत्तता दिएन, बरु स्थानीय तहमा राजनैतिक उद्देश्य वा सैनिक शासनका लागि सहयोग संग्रह गर्न आसन्न र प्रविधिका रूपमा केन्द्रीय सरकारले पनि वन स्रोत उपयोग गन्यो । यद्यपि शक्ति र अधिकारका हस्तान्तरणका कुराहरु गरिए, तर पनि स्थानीय संस्थाहरूलाई साररूपमा प्रभावशाली बनाउन कुनै पनि अर्थपूर्ण काम गरिएन । चिट्ठागोड पहाडी खण्ड शान्ति सम्भौता एउटा अपवाद थियो, तर यसलाई पनि संसदमा अनुमोदन गर्न र कार्यरूप दिन बाँकी नै थियो ।

१९७८ मा वन विभागले सामुदायिक वन योजना अगाडि वढायो, जस अन्तरगत विभागले स्थानीय समूहहरूलाई सामुदायिक वन स्थापना गर्न, व्यवस्था गर्न एकल बाली बचाउन, सार्वजनिक भूमिहरूमा विदेशी जातका विरुवाहरु रोप्न सहयोग पुऱ्याउनु पर्यो । तर यी योजनाहरु सफल भएनन्, गुरु योजना नै असफल भयो । असफलताका कारणहरूलाई नियाँलेर हेर्दा वन विभागका अधिकृतहरूको मूल्य र दृष्टिकोण नै सामुदायिक वन कार्यक्रमका लागि उपयोगी नभएको पाइयो । तिनीहरूले सामुदायिक वनलाई व्यवसायीहरूले मात्र योजना गर्ने र संचालन गर्ने प्राविधिक कार्यक्रम भन्ने सोचे । दण्डनीय कानून र नीतिहरूले गर्दा वन अधिकृतहरूलाई पुलिस र गाउँलेहरूलाई चोरको रूपमा परिणत गरेर वन अधिकृत र गाउँलेहरूको बीचमा लामो समयदेखि रहिरहेको दैषलाई नै निरन्तरता दियो । थप कुरा के पनि थियो भने, सामुदायिक वनमा संलग्न रहेका वन विभागका अधिकृत र कर्मचारीहरूमा उपयुक्त तालीमको अभाव ।

स्थितिलाई सुधार्न डा. खानले तलका सुभावहरु प्रस्तुत गर्नु भयो

- स्थानीय सरकारका लागि स्वायत्तता ठीक दिशातिरको योग्य कदम महत्वपूर्ण थियो । यदि कार्यान्वयन भएको भए स्वायत्तताले चिट्ठागोड पहाडी खण्डका जनताका प्रतिनिधिहरूलाई शक्ति र अधिकार हस्तान्तरण गर्ने थियो ।
- स्थानीय संस्थाहरूलाई आर्थिक रूपले सशक्तिकरण गर्नु स्वायत्तता सम्हालनका लागि गरिएको पूर्वशर्त थियो । सन्धीले यस दिशातिर व्यवस्था पनि गरेको थियो ।
- स्थानीय संस्थाहरूमाथिको नोकरशाही नियन्त्रण घटाउनु पर्यो र सन्धीले यस्तो गरेको पनि थियो ।

- स्थानीय परिषद्का अधिकृत र कर्मचारीहरुको भर्ती, तालीम, धारणा र विकासले के कुरा पक्का गर्नु आवश्यक थियो भने, परिषद्का निर्णयहरु ठीक ढङ्गले कार्यान्वयन हुन्छन् ।
- स्थानीय विकासका लागि इमान्दार, मेहनती र नेतृत्व प्रस्फुटित हुनु पर्यो ।

पाकिस्तानका उत्तरी क्षेत्रहरुमा सामुदायिक वनको अविर्भाव र स्थानीय सुशासनहरु बीच सुसम्बन्ध

- अलि गोहर र मुहम्मद इकबालद्वारा

पाकिस्तानको वनको इतिहासले के देखाउँछ भने बलियो नोकरशाही, कुलीन र प्राविधिकृत संस्थाहरुले वनलाई देशको राष्ट्रिय समाज र संस्कृतिबाट असम्मिलित गराएका छन् । यो प्रक्रियाले लामो समयदेखि वनसंग आवद्ध रहेका जनताहरु र तिनीहरुबाट शक्ति र अधिकार खोस्ने सरकारी विभागहरुबीच वैमनष्य खडा गरेको छ । यो सन्दर्भमा सामुदायिक वन, सामाजिक वन, ग्रामीण वनका धारणाहरु अर्थहीन छन् ।

हिन्दु कूश-हिमाली क्षेत्रका लागि मुख्य चुनौति हो, वनलाई प्रजातान्त्रिकरण गर्नु । यसका लागि चाहिन्छ संस्थागत, कानूनी, राजनैतिक र संगठनात्मक सुधार सरोकार समूहहरुबीच प्रभावशाली र दीगो साझेदारी विकास गर्न । प्रजातान्त्रिकरणले सरकारी अधिकृतलाई समुदायहरुप्रति उत्तरदायीपूर्ण हुन अभिप्रेरित गर्दछ । सीप विकासद्वारा समुदायलाई सशक्तिकरण गरेर र शक्तिशाली संगठनहरुमा तिनीहरुलाई संगठित गरेर यसो गर्न सकिन्छ ।

ऐतिहासिक रूपमा मुगल साम्राज्यको प्रशासनिक संस्कृति आधुनिक नोकरशाही नमूनाको परिचयको लागि प्रेरक थिएन । त्यसैले इष्ट इण्डिया कम्पनीले त्यही मुगल पद्धतिमा वन नोकरशाही कलमी हालेर यसका नियमावलीहरु तयार गन्यो । यसको मुख्य ध्यान जनतालाई सेवा प्रदान गर्नु भन्दा कानून र आज्ञा पालना गराउनु थियो । वन कर्मचारीहरु पुलिस, सेना र जन सेवाका अरु शाखाहरुबाट छानिएका थिए र १९ सौ शताब्दीभरी वनहरुमा शोषण भइरह्यो ।

१८७८ को वन कानूनले भारतमा दुई श्रेणीका वनहरुलाई परिचित गरायो: सुरक्षित वन र संरक्षित वन । कुमाउको हजारौ एकड वन खरानी भएको बेला त्यस घटनाको खोजविन गर्दा विनधाम आयोग सुरक्षित नयाँ वनहरुको नियन्त्रण वन विभागले गाउँलेहरुलाई हस्तान्तरण गर्नु पर्ने टुङ्गेमा पुगेको थियो (नुडसेन १८९५) । १९२३ मा नयाँ वन योजनाले गाउँलेहरुलाई बढी नियन्त्रण (विशेषाधिकार) प्रदान गरेको थियो र व्यापारिक फडानीबाट प्राप्त राजशक्तिको प्रतिशत पनि दिने कुरा थियो । व्यक्तिगत वनहरुलाई राज्यको नियन्त्रणमा लिइयो, १९५० देखि त्यसको परिणाम वनहरु जनताहरुले वनहरु फडानी गर्न थाले ।

पाकिस्तानसित सुरक्षित वन साहै सीमित मात्रामा थियो । निस्सारण र काठ अनि दाउराको उत्पादनमा असन्तुलन बढिरहेको अनुभव गरिरदै थियो । धेरै शताब्दीदेखि पाकिस्तानको वन स्रोत भित्री र बाहिरी धेरै शक्तिहरूले विनाश र विघ्वांस गरिरहेका थिए । वनको इतिहास हेर्दा के देखिन्छ भने, पाकिस्तानमा वनको व्यवस्थापन र संरक्षणमा समुदायको संलग्नताको शुरुवात भएको देखिन्छ तर साथसाथै सरकारले अवरोधहरू खडा गरेको पनि देखिन्छ । खासगरी, १९७८ मा सरकार र दातृ संस्था दुवैले सरोकार समूहहरू बनाएर वन विकास कार्यक्रमहरूमा समुदायहरूलाई संलग्न गराउने थपै चासोहरू राखेको देखिन्छ । यी प्रयत्नहरूलाई एक छिन एकातिर राख्दौ, सामुदायिक र सामाजिक वनहरूको सफलताका लागि विभिन्न प्रकारका दबावहरू सिर्जना भएको देखिन्छ ।

जेभए पनि, पाकिस्तानले धेरै वटा सफलताहरूको अनुभव गन्यो । एउटा उदाहरण उत्तरी क्षेत्रको चाल्ट-चाप्रोटेको छ, जहाँका ६ वटा गाउँहरूले वन व्यवस्थापनको जिम्मा लिए र भइरहेको प्रणालीको सदृश परम्परागत प्रणाली अप्नाए । उत्तरी क्षेत्रका वनहरूका लागि चाप्रोटेको अवस्थाले नयाँ आशा प्रदान गन्यो । आगा खाँ ग्रामीण सहयोग कार्यक्रम (AKRSP) को र अरु निकायहरूको पहिलो जल्दोबल्दो सवाल थियो, कसरी वातावरणीय सन्तुलन जोगाउने र दीगो विकासका लागि यो प्रणालीलाई बाँच्न योग्य बनाउन कसरी समुदायलाई सघाउने ।

जनसेवक र निर्वाचित प्रतिनिधिहरूले सामुदायिक वनको विषयमा, खासगरी एउटा नीतिको कल्पना गरेर यसलाई कार्यान्वयन गर्न, विभिन्न तरिकाका सहयोगात्मक भूमिकाहरू निर्वाह गर्न सक्ये । जे भए पनि, पाकिस्तान र यस्तै खाले अरु मुलुकहरूमा जहाँ केही मुठ्ठीभर सम्पन्न व्यक्तिहरूले राजनैतिक प्रणालीमा कब्जा जमाएका हुन्छन्, त्यहाँ साधारण मतदाताहरूको आवश्यकता र खासोच्चारणलाई कि त मूल्यहीन संझिएको हुन्छ, कि त बेवास्ता गरिएको हुन्छ । वनलाई सम्वर्धन गर्नेहरू निर्वाचित प्रतिनिधिहरू हुन् र अरु खण्डका ती व्यक्तित्वहरू हुन् जसले कुनै राजनैतिक मान्यता/प्रणालीको प्रतिनिधित्व गर्दैनन् । जेहोस् सामुदायिक वनमा निर्वाचित संस्थाहरूको महत्वपूर्ण भूमिका रहन सक्छ ।

पाकिस्तान र हिन्दू कूश-हिमाली क्षेत्रभित्र पर्ने अरु देशहरूले वन व्यवस्थापनमा थोर बहुत उस्तै खाले चुनौतीहरू व्यहोरेका हुन्छन् । सामुदायिक वनका मुख्य चुनौतीहरू राष्ट्रिय नीतिहरू कानूनहरू, सामुदायिक सशक्तिकरण, वन व्यवस्थापन र सम्बन्धित क्षेत्रहरूसित एकीकरण र वन अधिकृतहरूको पुनः पूर्वाभिमुखीकरण र पुनः तालीमसंग सम्बन्धित छन् ।

पाकिस्तानमा ग्रामीण वनलाई सुरक्षित वनमा परिवर्तन गर्न प्रान्तीय सरकारलाई अधिकार सुम्पेर, जमीनमाथि सरकारको स्वामित्व छ भन्ने भनाईले कुनै पनि समुदायलाई

काम अहाउन सकिन्थ्यो । जेहोस् वन व्यवस्थापनमा सामुदायक सहभागिताको लागि आवश्यक थियो, एउटा संगठन जसमा इज्जत र शाषकीय अधिकार भन्दा मानव मूल्य, जिम्मेवारीको भावना, एकीकरण, आपसी विश्वास, समर्पण र दायित्व महत्वपूर्ण हुन् । दूर्भाग्य, पाकिस्तानमा वन संगठनको स्थापना पासविक दृष्टिकोण भएका र गैर-कानूनी, निरंकुश स्वभाव भएका पुलिस र सेनाका मानिसहरूले गरे । वन कर्मचारीहरूमा यस्तो दृष्टिकोण विकास भएदेखि यता तिनीहरू र गाउँका मानिसहरूबीच अपरिवर्तनीय खाडलको सिर्जना भएको छ । त्यसैले सहभागितात्मक वन सञ्चालन ठीकसंग गर्नका लागि धेरै किसिमका सुधारहरू आवश्यक छन् । यिनीहरूमा नीति र कानूनी सुधारहरू साथसाथै वन विभागको यथोपयुक्त गुण विकास गर्न तर्जुमा गरेको संगठनात्मक सुधार पनि संलग्न छन् ।

समूह तीन

नेपालमा वन व्यवस्थापन र वन व्यवस्थापनमा स्थानीय संगठनहरूको भूमिका

- माधव पौडेलद्वारा

नेपालमा जनसंख्याको सामाजिक आर्थिक सामीजिक आर्थिक सन्तुलन मिलाउन वनले महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको छ । अनुभवले के निर्देशित गर्दछ भने, नेपालका वनहरूलाई राम्ररी व्यवस्था गरेका भए तिनीहरूले राष्ट्रिय मागलाई पूरा गर्ने थिए र नेपाली जनताको जीवन-स्तर उठाउन ठूलो अवसर प्रदान गर्ने थिए । जेहोस्, जनताको सक्रीय सहभागिता, राजनैतिक शापथ, जनचेतनाको अभाव र प्राकृतिक स्रोतहरूको अवस्था, कृषिको अल्छीलागदो विकासले वन स्रोतहरूमाथि खतराको घण्टी बजाइरहे । नेपालको वनको सदुपयोग गर्ने, सुरक्षा गर्ने र विकास गर्ने कार्यक्रमहरूको ठूलो आवश्यकता छ ।

नेपालको वन जैविक-विविधताका लागि नामी भए तापनि, १९५० देखिको जङ्गलको भयानक विनाशले यसको स्वरमा गंभीर असर पारेको छ । आवश्यकता भन्दा बढी चरन गराएर, सीमान्त भूमिमा खेतीपाती गरेर, वसोवासको निमित वन फडानी गरेर र बाढीले नेपालको वन विनाश गन्यो । वन सुरक्षा र व्यवस्था बारे राम्रो ज्ञान दिलाउने जनचेनना जगाउने प्रभावशाली कार्यक्रमहरूको अभावले पनि वन विनाशको खेल खेल्यो । नेपालको बद्दो जनसंख्या दाउराका लागि, खानाका लागि, मलका लागि र घाँसपातका लागि वनमा भर पर्दछ । अत्यधिक रूपमा बद्दो जनसंख्या, गरीबी, र रोजगारीका लागि अन्य विकल्पहरूको अभावले वन स्रोतहरूमा चाप बढाउँ । नेपालको भू-भौतिक बनौट पनि आंशिक रूपमा जिम्मेवार छ - ठूलो मात्राको वातावरणीय विनाशका लागि । हरेक वर्षको चार महिनासम्मको अटुट वर्षाले, हानिनाएर बग्ने वेगवान नदीहरूले, भिरालो जमीनको कारणले सजिलै सतहको मलिलो माटो बगाएर लैजान्छ ।

१९५० सम्म नेपालको वन परम्परागत रूपमा व्यवस्थित थियो । केहीबाट राजश्व उठाइन्थ्यो र अरु खासगरी पहाडहरूमा सामुदायिक लाभको लागि दीगो किसिमले व्यवस्था गरिन्थ्यो । १९५६ मा वनहरू राष्ट्रियकरण गरिए र व्यक्तिगत स्वामित्व हटाइयो र वन संरक्षणको उत्तरदायित्व सरकारमा आयो । निजी वनहरू सरकार स्वामित्वमा आए । स्वामित्व अब आइन्दा आफ्नो हातबाट खुस्केर गएको अनुभूतिले गर्दा पहिलेका वन मालिकहरूले वन असावधानीपूर्वक उपयोग गर्न थाले । चर्को रूपमा वन विनाश शुरू भयो । सरकारी नियन्त्रण र सुपरीवेक्षण उपयुक्त भएन । यद्यपि नेपालको पञ्च वर्षीय योजना प्रणालीले वन विकासका धेरै इन्तजामहरू गन्धो तर उन्नतिको उचाई सोचेभन्दा धेरै तल थियो । विभागीय नीतिहरूमा एकीकृत सम्पर्कको अभाव थियो, केन्द्रीय, क्षेत्रीय र स्थानीय विकाससंग सम्बन्धित नीतिहरू र कार्यक्रमहरूबीचको सुसम्बन्ध ज्यादै कमजोर थियो । कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयन पनि एकदमै गरीबी पाराको थियो । वन विनाश, मरुभूमिकरण र भूक्षयले निरन्तरता पाइरह्यो । कृषि उत्पादनमा विकास भएन, रोजगारीका वैकल्पिक मार्गहरू विकास भएनन्, गरीबी बढिरह्यो ।

नेपालको सम्बिधानले भन्यो, राष्ट्रका प्राकृतिक स्रोतहरूलाई फाइदाजनक रूपले कवचहरू पहिचाउनु पर्छ, स्वस्थ सफा वातावरण राख्न जनचेतना बढाउनु पर्छ, वातावरणलाई विपरित प्रभाव पार्ने भौतिक विकासका क्रियाकलापहरूलाई रोक्नु पर्छ र राष्ट्रका दूर्लभ प्रादेशिक पशुवर्ग र स्थानीय वनस्पतिहरू जोगाउन विशेष किसिमको व्यवस्था गर्नु पर्छ । वन, बन्यजन्तु, प्राकृतिक स्रोत र वातावरण संरक्षित गर्न त्यसरी नै कानूनी र संगठनात्मक व्यवस्था गरिएको छ । नेपाल अग्रगामी वन कानून भएको देश मानिन्छ ।

धेरै वटा असफलताका क्षणहरू भोगेर पनि सामुदायिक वनको धारणाले १९७८ पछि आफू उभिने ठाउँ आर्जन गरेरै छाइयो, त्यसपछि सामुदायिक उपभोक्ता समूहहरूलाई वन सुम्पने प्रयत्नहरू भए । यो पद्धतिलाई १९८९ को प्रजातन्त्रको पुनर्स्थापनाले र १९९२ को स्थानीय चुनावले अभ शक्ति थप्यो । यसलाई वन विकासको गुरु योजनाले पनि सघायो । त्यहीवेला, विकेन्द्रीकरण र असल सुशासनका आदर्शहरूले पनि विकास पद्धतिका मालिक र परिवर्तनका उत्प्रेरकहरू जनताहरू आफै हुन भन्ने मान्यो । स्थानीय संगठनहरू त्यही सिद्धान्तका लागि समर्पित थिए, जसले निर्णय गराई, स्वामित्व र उत्तरदायित्वमा उनीहरूको भनाई भनिनु पर्छ भन्ने थियो, खासगरी त्योवेलादेखि, जुन वेलादेखि विगत अनुभवले प्रमाणित गरिसकेको थियो - केन्द्रीय रूपमा लादिएको विकास स्थानीय आवश्यकता र समस्याहरूका लागि अप्रभावशाली र अनुपयुक्त हुन्छ ।

लामो समयदेखि रहेको स्थानीय तहका संगठनहरूमा स्वायत्तता स्थापना गर्ने चासोलाई एकातिर राखौं, त्यहाँ त विकेन्द्रीकरण गर्ने र स्थानीय संस्थाहरूलाई शक्ति प्रदान गर्ने भावनामै अनिच्छा रहेको देखियो । जनताका निर्वाचित प्रतिनिधिहरूलाई विश्वास गरिएन र अधिकार अभै केन्द्रमै राख्ने नियत देखियो । विकेन्द्रीकरणको विचार मानिसहरूको

भावनामा प्रच्छेप गरिएको थिएन र सर्वसाधारण मानिसहरुको जीवनमै प्रत्यक्ष असर पर्ने गरी प्रभावशाली ढङ्गले कार्यान्वयन पनि गरिएको थिएन । अहिले भइरहेका कानून र नियमावलीहरुमा स्थानीय संस्थाहरुको अधिकार कर्तव्यका लागि केही व्यवस्थाहरु गरिएका थिए, तर मुख्य समस्याहरुसंग त्योवेला सामना गर्नु पर्थ्यो, जब स्थानीय समस्याहरुलाई समाधान गर्न, विकासका कार्यहरु कार्यान्वयन गर्न, स्थानीय विकास पद्धतिका लागि सहयोगीको भूमिका निर्वाह गर्न स्थानीय संस्थाहरुलाई बलियो पार्ने र सशक्तिकरण गर्ने कुरा आउँथ्यो । कर्तव्य र अधिकारहरुमाथि हस्तक्षेप हुँदा राजनीतिकरणको भय हुँदा, विभागीय कार्यक्रमहरुबीच सहाहनाको अभाव हुँदा, अधिकारको प्रत्यायोजन अस्थष्ट हुँदा, दैनिक समस्या सुलभाउन स्थानीय प्रतिनिधिहरुसंग अधिकारको अभाव हुँदा यी समस्याहरु उठ्ये ।

जनताका प्रतिनिधिहरुलाई वन व्यवस्थापन, वातावरण सुरक्षा र भू-क्षयका कुराहरुमा उत्तरदायी बनाउन धेरै किसिमका उपायहरु आवश्यक थिए । केन्द्र, जिल्ला र गाउँका संगठनहरुबीचका कार्य, कर्तव्य र उत्तरदायित्वहरुको स्पष्ट वर्णन आवश्यक थियो । केन्द्रीय, विभागीय र स्थानीय सम्पूरकतालाई बलियो बनाइनु पर्थ्यो । सर्व साधारण जनताको तहमा योजनाको एउटा पद्धति विकसित गर्न र स्थानीय विकाससंग सम्पूरकता र संयोजक पक्का गर्न आवश्यक थियो । जन चेतना बढाउनका लागि विशेष प्रयत्नहरु गरिनु पर्थ्यो ।

जनसहभागिता बेवास्ता गर्ने विकल्पको रूपमा सामुदायिक वनको धारणा जन्मेको थियो । नेतृत्वमा थुपै गल्तीहरु रहे । आधिकारिक र प्रभावशाली संगठनको अभावमा संयोजन पनि अधुरै रह्यो । त्यसमाथि, माथिल्लो तहका केही अधिकृतहरु र नीति निर्माताहरु नेपालको सामुदायिक वन प्रति अझै साँधुरा भावना राख्नेहरु भए । साधारणतया, जनतामा वन सम्बन्धी कुराप्रति जनचेतनाको अभाव केन्द्रको निर्णय गर्ने पद्धतिमा तदर्थ प्रक्रिया, प्रभावशाली कार्यक्रमहरुको अभाव, सम्बन्धित सरोकार समूहहरुबीच संयोजनको अझै अभाव रही रह्यो ।

सामुदायिक वन व्यवस्थापनका सहयोगीहरुबीच संयोजनको अभावले पनि समस्याहरु उठे । अहिलेको सामुदायिक वन प्रणालीले स्थानीय रूपमा निर्वाचित संगठनहरुलाई बेवास्ता गन्यो । त्यसकारण स्थानीय संस्थाहरु सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहहरुप्रति असहयोगी भए । यसले वन विकास कार्यक्रमलाई असर पान्यो । स्थानीय, निर्वाचित नेताहरु र वन उपभोक्ता समूहहरुको भूमिका र कर्तव्यहरु स्पष्ट थिएनन् । विकेन्द्रीकरण ऐनले यी समस्याहरुको बारेमा बोल्नु पर्थ्यो । सामुदायिक वनसंग असम्बन्धित विकेन्द्रीकरण अपूर्ण हुन्छ । त्यसकारण सामुदायिक वनमा स्थानीय, निर्वाचित संस्थाहरुको भूमिका स्पष्ट पारिनु पर्छ । यसका साथसाथै निर्वाचित संगठनहरु विकासका निम्न बनोटहरुका लागि सार्वजनिक/व्यक्तिगत सहभागीहरु बनाउन उत्सुक भइरहेका थिए- स्थानीय मानिसहरुको जीवनस्तर उठाएर, आयआर्जनको रोजगारीका लागि नयाँ

प्रविधिहरूलाई प्रोत्साहित गरेर । यो सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहहरूको सम्मिलनमा गर्न सकिन्थ्यो । वन नीतिले पनि सामुदायिक विकासका क्रियाकलापहरूका लागि लगानी गर्न उत्सुकता देखायो । स्थानीय संगठनहरूले पनि सार्वजनिक र व्यक्तिगत भागिदार-हरूलाई प्रोत्साहित गर्न सक्ये ।

जनताहरूले सबै निर्वाचित प्रतिनिधिहरू राजनैतिक विचारधाराले निर्वैशित छन् भन्ने विश्वास गरे । यदि निर्वाचित प्रतिनिधिहरूले यस किसिमले व्यवहार गर्ने हो भने विकासमा उनीहरूको भूमिका सानो हुन्छ र मतदाताहरूबाट उनीहरूले लोकप्रीयता पनि गुमाउँछन् । निर्वाचित प्रतिनिधिहरूले एउटा पार्टीका बहुसंख्यक सदस्यहरू वा कामदारको आधारमा भन्दा सहमतिको आधारमा काम गर्न प्रयत्न गर्नु पर्छ । निर्वाचित प्रतिनिधिहरूले सामुदायिक समूहहरूबीच जनचेतना जगाउने नेतृत्वदायी भूमिका निर्वाह गर्न सक्छन् र सबै निर्वाचित प्रतिनिधिहरूले कोषको दुरुपयोग पनि गर्न हुँदैन । सबै सम्बन्धित पार्टीहरूले आफ्नो पार्टी मात्रहत निर्वाचित भएका निर्वाचित प्रतिनिधिहरूलाई नियन्त्रण र सहयोग गर्नु पर्छ । साथसाथै प्रतिनिधिहरूबीच सहमति कायम गरेर उनीहरूले कार्यक्रम तयार गर्नु पर्छ । मुख्य सवाल सामुदायिक वनमा निर्वाचित प्रतिनिधिहरूको संलग्नता र सहभागिता हो, सोतहरूमाथि तिनीहरूको नियन्त्रण होइन ।

सामुदायिक वनका सवाल र चुनौतिहरू अनि भारतको उत्तर-पूर्वी क्षेत्रको सुशासन

- डा. वि. पी. मैथानीद्वारा

भारतको उत्तर-पूर्वी क्षेत्रमा रहेमा सात वटा राज्यहरू जैविक-विविधताले, जातिगत बाहुल्यताले, आदिवासी ज्ञानले र स्थानीय संगठनहरूले गर्दा एउटा ठूलो वैभव-गृह भएका छन् । तिनीहरूले विशेष किसिमको भौगोलिक इकाई बनाएका छन् । भौतिक स्वरूपमा तिनीहरू एकदमै फरक छन् । एकातिर ब्रह्मपुत्र उपत्यकाका समतल मैदानहरू त अर्कोतिर पूर्वी हिमालका पहाडी शृङ्खलाहरू । दुई तिहाई भौगोलिक क्षेत्र वनले ढाकेको देखिन्छ । धेरै जसो भाग मुढा बनाउने कार्यले, कि त किसानहरूको आवादीको विविधताले बाधा पुऱ्याएको देखिन्छ । यो क्षेत्र युप्रै जातिगत विविधता भएका २०० आदिवासीहरूको घर । सबै आदिवासी, गैर-आदिवासीका आ-आफ्नै सामाजिक सांस्कृतिक अनौठा ढाँचाहरू अनि यसैले तयार पारेको छ चमत्कारी सांस्कृतिक इन्ड्रेणी ।

गत शताब्दीको जनसंख्या परिणामको द्रुत परिवर्तनले जनसंख्याको स्वरूप र प्रकृतिमा नाटकीय प्रभाव पारेको छ । (१९९१ मा ३ करोड १० लाख भन्दा बढी थियो ।) जनताका साँस्कृतिक र जातिगत विविधताका बावजुद पनि कुनै कुनै कुराहरूमा सबै समान छन् । यिनीहरू हुन् आवादी परिवर्तन गरेर जीविकोपार्जन गर्ने आर्थिक स्वभावहरू अनि सोतहरूको उपयोगलाई संचालित गर्ने, व्यवस्थित गर्ने र आर्थिक सामाजिक प्रयत्नहरूलाई सामुदायिकीकरण गर्ने बलिया परम्परागत संस्थाहरू । जमीन र वनको

महत्वपूर्ण अंश सरकारको स्वामित्वमा भन्दा समुदायको स्वामित्वमा थियो । औपचारिक संगठनहरु आगमनले गर्दा पारम्परिक संगठनहरु टुटिरहेका भए तापनि धेरैजसो जनताहरु आफ्नोपनको पहिचान र आदर सोज्ज्वल जुन जमीन र जमीनमा आधारित स्रोतहरुको वरिपरि बुनिएको हुन्छ ।

सिफारिश गरिएका रणनीतिहरु

- सबै गा.वि.स.का ५३ जना निर्वाचित प्रतिनिधिहरु छन् । तिनीहरूलाई सचेत गराइयो भने, तिनीहरूले वनहरुको विकास, संरक्षण र व्यवस्थापनमा राम्रो भूमिका निर्वाह गर्न सक्छन् ।
- निर्वाचित प्रतिनिधिहरु साधारणतया वन उपभोक्ता समूहहरुमा संलग्न हुँदैनन्, त्यसैले तिनीहरु वन उपभोक्ता समूहका क्रियाकलापहरुप्रति अनभिज्ञ रहन्छन् ।
- सामुदायिक वनका उत्पादन र मुनाफाहरूलाई सामाजिक विकासका क्रियाकलापहरुमा खर्च गर्न सकिन्छ—यदि हामीले सामुदायिक वनबाट आय आर्जन गर्न सक्यौं भने, वन उपभोक्ता समूहसंग यस्ता आय आर्जनका क्रियाकलापहरु शुरु गर्न कोष छैन । त्यसकारण व्याजी वा निव्याजी प्रदान गर्न सकिन्छ ।
- वन उपभोक्ता समूहहरु र गा.वि.स.हरूलाई क्षमता निर्माण र सीप विकासका तालीमहरु आवश्यक छन् ।
- वन उपभोक्ता समूहहरुको समिमलनमा केन्द्रीय सरकारका प्रयत्नहरुद्वारा वन-आधारित उद्योगधन्दाहरु स्थापित गर्नु पर्छ ।
- हिमाली क्षेत्रमा वातावरणीय पर्यटनको ठूलो महत्व छ । वन स्रोतहरु संरक्षण गरेर वातावरणीय पर्यटनलाई प्रोत्साहन गरिनु पर्छ ।
- वन ऐन, गा.वि.स., जि.वि.स. र उद्योग ऐनहरुबीच पूरक नियमहरु आवश्यक छन् ।
- वन उपभोक्ता समूहहरुका सबै उपभोक्ता समानरूपले सञ्चालित हुनु पर्छ । यदि निर्वाचित प्रतिनिधिहरु उपभोक्ताहरु छन् भने तिनीहरु कार्यकारी समितिमा हुन हुँदैन । निर्वाचित प्रतिनिधिहरु कार्यकारी समितिमा भए भने समस्याहरु हुने छन् । जेहोस, निर्वाचित नेताहरु र वन उपभोक्ता समूहहरु बीचको छलफलले संयोजनलाई मदत गर्दछ ।
- कोष र स्रोतहरुमाथिका नियन्त्रणमा स्थानीय, निर्वाचित नेताहरु र वन उपभोक्ता समूहहरुका बीच मतभेदहरु त्यस्तै वन उपभोक्ता समूह कार्यकारी समितिमा र स्थानीय रूपमा निर्वाचित संस्थाहरुमा दुवैतिर एकै व्यक्ति राख्ने कुरा वन उपभोक्ता समूहको होशियारी कुरा होइन यसलाई गंभीरतापूर्वक ध्यान दिनु पर्छ ।
- वन उपभोक्ता समूहको नेतृत्वदायी भूमिका निर्वाचित प्रतिनिधिहरूलाई दिइनु हुँदैन, यो सामुदायिक उपभोक्ता समूहहरूमै रहनु पर्छ ।
- राजनीतिमा र वन उपभोक्ता समूहहरुमा महिला सहभागितालाई प्रोत्साहित गरिनु पर्छ ।

भारतको पूर्वी हिमालयहरूको अवस्था र सुशासन एकमदमै बेरलै खालका थिए। पञ्चायतहरूद्वारा गरिने सुशासन भारतको आधारभूत कानून थियो, तर पूर्वी हिमालयहरूमा यसलाई कार्यान्वयन गरिएको थिएन। यो क्षेत्रमा विशेष खालको शासन प्रणाली थियो र यिनीहरूलाई राष्ट्रिय सरकारले मान्यता दिएको थियो। सबै राज्यका आ-आफ्नै विकेन्द्रीकृत कानून र नियमावलीहरू थिए, सबैका स्थानीय स्वशाषित संस्थाहरूमा भिन्नता थियो - औपचारिक र अनौपचारिक दुवै। ऐतिहासिक रूपले आफ्नो आवादीलाई बदल्दै जीविकोपार्जन गर्ने विभिन्न आदिवासी समूहहरू सबैले आ-आफ्नो एउटा प्रमुखको मातहतमा संठित भएर आफ्नो क्षेत्रीय न्याय-प्रशासनमा थोरवहुत सार्वभौम शक्ति उपभोग गरेका थिए - आ-आफ्नो निश्चित क्षेत्रमा। जमीन नै (वन पनि) मुख्य र संभवत एक मात्र आर्थिक स्रोत हुन्थ्यो अनि परम्परागत संगठनहरूका क्रियाकलाप र शक्तिहरू यसैको बाँडफाँड र उपयोगको वरिपरि घुन्ये। यसैको परिणाम स्वरूप, गाउँ तहमा साभा स्रोत सम्पत्ति व्यवस्था गर्ने र पुराना विधि विधानको सदृश्यमा रहेर नियम कानून मिलाउने बलियो नियममा आबद्ध संगठनहरू देखा परे। सबभन्दा चलनचल्तीको परम्परागत संगठन थियो 'गाउँ बुढाहरू', जाति बुढाहरू जसले गाउँ परिषद् बनाउँथे, र खडा गर्थे स्व-सुशासन, स्व-व्यवस्थापनमा आधारित, समुदायद्वारा साभा सम्पत्ति स्रोतहरूलाई हेर्ने एउटा बलियो संस्था। यी परम्परागत संस्थाहरूले समुदायलाई प्रभाव पारिरहे, निर्देशन गरिरहे खासगरी आधुनिक संस्थाका अधिकारीहरूसंग अन्तरसामना गर्दा, अन्तरक्रिया गर्दा। राज्य सरकारले यी संस्थाहरूलाई कानून बनाएर, अधिकार र कामहरू सुम्पेर औपचारिक बनायो।

पञ्चायती राज र आदिवासी परिषद् विकेन्द्रीकृत प्रशासनका औपचारिक संवैधानिक संगठनहरू थिए। ऐनको ७३ औं संशोधन भएको पाँच वर्ष बितेर गइसकेका थिए, तर विकेन्द्रीकरणतिर जाने उन्नतिका पाइला भने एकदम लोसे थिए। सबै राज्यहरूले राज्य पञ्चायत राज कानून लागू गरेका थिए तर त्रिपुराले बाहेक अरुले पञ्चायतहरूलाई त्यति प्रभावी बनाउन सकेका थिएनन्। साधारणतया, भारतको उत्तर-पूर्व आदिवासी पहाडी खण्डहरू एकिलेका थिए र धेरै कारणहरूले गर्दा राष्ट्रको मूल प्रवाहमा सामेल हुन सकिरहेका थिएनन्। जब भारतले स्वतन्त्रता प्राप्त गन्यो, तब संवैधानिक सभाको एउटा उपसमितिले यो सवालबारे जाँचबुझ गन्यो र आदिवासी पहाडी क्षेत्रहरूमा प्रशासनको लागि संवैधानिक सुरक्षा प्रदान गन्यो। छैठौं फिरिस्तले पहाडी आदिवासीहरूलाई स्वायत्तता प्रदान गर्ने कुरा अप्नायो। स्वायत्त जिल्ला परिषदहरू (ADCs) निर्माण गरिए-परम्परागत आदिवासी क्षेत्रहरू र राज्यबीच हस्तक्षेप गर्ने। प्राकृतिक स्रोतहरूको व्यवस्थापन र उपयोग गर्ने, पुराना अभ्यासहरूको संरक्षण गर्नका खातिर कानून बनाउने थुप्रै शक्तिहरू पनि उनीहरूसंग थिए। आदिवासी स्व-सरकारका विभिन्न अंगहरूलाई सञ्चालन गर्न उनीहरूलाई शासन सम्बन्धी, न्यायिक, विधि निर्माणी र वित्तीय शक्तिहरू प्रदान गरिएका थिए। छैठौं फिरिस्तको स्वभाविक विशिष्टता स्व-व्यवस्थापन र स्वायत्तता थियो, जब कि पञ्चायती राज ऐनले भने स्थानीय संस्थाहरूलाई विकासकीय भूमिका निर्वाह गर्ने कुरामा जोड दिएको थियो। स्वायत्त जिल्ला परिषदको

कानून बनाउने शक्तिको शक्ति-सीमितता के यियो भने, यसले बनाउने कानूनलाई राज्य सरकारले पनि स्वीकृत गर्नु पर्थ्यो । अरु अवस्थाहरुका लागि भने यिनीहरुसंग, आफ्नै खाले विशिष्ट नमूनाहरु थिए-विकेन्द्रीकृत स्रोत व्यवस्थापन र ग्रामीण विकासलाई हेने स्थानीय स्व-सरकारका ।

वन र अरु प्राकृतिक स्रोतहरु व्यवस्था गर्नका लागि भारतका निर्दिष्ट राज्यनीतिहरु थिएनन् । राज्य सरकारले साधारणया केन्द्रको नीति र कानूनलाई पछाड़ाउँथ्यो । अहिलेको राष्ट्रिय वन नीति १९८८ मा घोषणा गरिएको थियो । यसको मुख्य उद्देश्य दीगो पर्यावरण र वातावरणीय सन्तुलन मिलाउनु थियो । अनुमानित गरेको सोभो आर्थिक फाइदाको मुख्य लक्ष्यलाई नीतिले प्रस्तुत गन्यो । छैठौ फिरिस्तका क्षेत्रहरुमा स्वायत्त जिल्ला परिषदहरूले स्वतन्त्रापूर्वक राज्य सरकारको मध्यस्थिताको काम गरे । धेरै जसो राज्य वन ऐनले अप्नाएका वन र जमीनमाथिका विशेषाधिकार स्वायत्त जिल्ला परिषदहरुसंग थिए, विधि निर्माण गर्ने र कानून स्वीकृत गर्ने दुवै । सबै स्वायत्त जिल्ला परिषदहरुसंग आफ्नै वन ऐन थिए, शान्ति सुव्यवस्थाद्वारा वन संरक्षण गर्ने व्यवहार-हरुवारे, आवादी परिवर्तन गर्ने व्यवहारहरुबारे - जुन मुख्य चासोका विषयहरु थिए । उत्तर-पूर्वी भारतको छुट्टै किसिमको आकृति थियो - ज्यादै थोरै वनभूमि राज्य सरकारको प्रभावशाली नियन्त्रणमा थियो । ४० प्रतिशत भन्दा कम वन सरकारको नियन्त्रणमा थियो ६० प्रतिशत भन्दा बढी वन जनताको नियन्त्रणमा थियो । जनताको नियन्त्रणमा रहेका वनहरु तीन खाले थिए (क) व्यक्तिगत स्वामित्व भएका (ख) जातिगत स्वामित्व भएका (घ) ग्रामीण स्वामित्व भएका । कुन वनमा कस्तो स्वामित्व छ भनेर यी वनहरुबारे थाहा हुँदैनथ्यो, तर एउटा परिवारले प्रयोग गर्ने वनको निर्णय जातिबाट र गाउँबाट निर्णय गरिन्थ्यो र यही कुरा थियो नै, जसले जन सहभागिताको नीतिलाई मुख्य प्रभाव पार्थ्यो ।

गाउँ प्रमुख र जाति नेताहरुसंग तिनीहरुको पदको विशिष्टताले गर्दा साभा सम्पत्ति स्रोतहरुको मुनाफाको बढी भाग पर्दथ्यो, जसले गर्दा सामुदायिक स्रोत व्यवस्थापनमा सहमतिको वातावरण तयार गर्न चुनौतीपूर्ण हुन्थ्यो । समुदायहरु अहिले भइरहेको अभ्याससंग असन्तुष्ट थिए, किनकि वन उत्पादनको विक्रीबाट आएको आमदानीको ५० प्रतिशत नेताहरुले पाउँथे र बाँकी ५० प्रतिशत जातिका अरु मानिसहरुले बाँडेर लिनु पर्थ्यो । संयोग कहिलेकाही कस्तो पर्थ्यो भने समुदायले भख्वैरे रोपेका विरुद्धाहरु राम्रारी नहुकै नष्ट गरिदिन्थ्ये । तैपनि जेहोस् अहिले भइरहेको संगठनात्मक र सामाजिक साँस्कृतिक बनोटले साभा सम्पत्ति स्रोतको खासगरी वनको विकासका लागि समुदायको अर्थपूर्ण सहभागितालाई प्रेरक अवस्था प्रदान गर्थ्यो ।

सबभन्दा ठूलो सुविधाजनक कुरा थियो, अनुकूल संगठनात्मक अवयव । धेरै जसो वन र भूमिमा जनताको नियन्त्रण रहेकोले यही नै प्रस्थान विन्दु हुन सक्यो सहभागितात्मक स्रोत व्यवस्थापनको रणनीतिको । दीर्घकालीन दीगो विकासका लागि वन संरक्षण गर्न र

त्यसको उत्पादन बढाउन आम जनतामा चेतना फैलाउनु पर्ने कुरा हाम्रो प्राथमिकतामा पर्नु पर्थ्यो । दोश्रो सुविधाजनक कुरा थियो स्व-व्यवस्थापन र सुशासन भएका बलिया स्थानीय संगठनहरू । यस्ता संगठनहरू लामो समयदेखि अस्तित्वमा थिए र तिनीहरूको मुख्य काम थियो, आफ्नै बैधिक अधिकारभित्र रहेका भूमि र वन स्रोतहरूका उपयोग र व्यवस्थापनलाई नियमित गर्नु । जे भए पनि यी सुविधाहरू ऐन र अनुसूचिहरूमा रहेका अस्पष्टताका कारणले यी संगठनहरूको कानून बनाउने शक्ति, कानूनी कार्य र आर्थिक अधिकारलाई कार्यिक अवरोधहरूका कारण शक्तिहीन पार्थ्ये । मध्यस्थता गर्ने, अनौपचारिक समुदाय आधारित संगठनहरू र स्वयंसेवी संगठनहरूले यस क्षेत्रमा प्रभावशाली सेवा प्रदान गर्न सक्थे ।

उत्तर-पूर्वका धेरै जसो वनहरू वर्गीकरण गरिएका थिएनन्, र यसमा व्यक्तिगत र ग्रामीण वनहरू पनि पर्थ्ये । केवल थोरै भाग मात्र वास्तवमा स्थानीय सरकारी निकायद्वारा व्यवस्थित गरिएको थियो । परिणामत ठूलो मात्रामा विनाश भयो र स्थानीय स्व-सरकारी संस्थाहरू-स्वायत्त जिल्ला परिषदहरू अथवा गाउँ परिषदहरूले यी विनाश भएका जमीनलाई वृक्षारोपणका लागि र अनुप्राणित गर्नका लागि वन या भू-संरक्षण विभागलाई ठेक्कापट्टामा दिनु पन्यो । प्रारम्भिक कार्यहरूको अनुपयुक्तताले सामुदायिक सहभागितामा अभाव मात्र ल्याउन कहिलेकाही त नकारात्मक असर पनि पान्यो । यस्तो वेला तेश्रो निकाय, गैर-सरकारी संस्था अथवा समुदाय-आधारित अनौपचारिक संस्थाले यस क्षेत्रमा यस्ता घटना फेरि नदोहोरिनका लागि बचाउ मात्र गर्ने होइन स्रोत व्यवस्थापन र उपयोगमा सहभागितात्मक प्रणालीलाई मजबुत गर्न पनि सक्छन् । स्थानीय भूमि राजस्व ऐनले सामुदायिक जमीनलाई निजीकरण हुन कम गर्दै । यसो हुन परम्परागत संगठन-हरूलाई प्रजातान्त्रिकरण गर्न आवश्यक छ र यसका लागि राजनैतिक चाहना हुनु पर्दै ।

उत्तर-पूर्वमा संयुक्त वन व्यवस्थापनले काम गर्नका लागि साधारणतया मुनाफा आपस्तमा बाँडफाँड गरेर मात्र पुर्दैन वन विभाग र समुदाय आधारित अनौपचारिक संगठनहरू अझै सुगम हुनु पर्दै । प्राविधिक र आर्थिक सहयोग जुटाउन सक्षम हुनु पर्दै । सबै राज्यहरूमा परम्परागतरूपमा विकसित भएका स्रोत संरक्षण र व्यवस्थापनका नमूनाहरू पाइन्थे । संयुक्त वन व्यवस्थापन संलग्न भएका अरु सवालहरू उठाउन स्वयंसेवी संस्थाहरूको समस्या थिएन । बरु समुदायभित्रका शक्तिशाली काठ र वन माफियाहरू, तिनीहरूका प्रतिनिधिहरू, दुष्कर्मका सहचरहरू गंभीर चुनौतीका रूपमा रहे - जसले वन शोषणबाट प्राप्त मुनाफा गलत तरिकाले हसुरिरहेका थिए ।

हिमाञ्चल प्रदेशमा वन र स्थानीय सुशासन

- कुलभूषण उपमन्त्रद्वारा

त्यो क्षेत्र जहाँ अहिले हिमाञ्चल प्रदेश छ, त्यहाँ काठको संभरण र सौन्दर्यात्मक मूल्यका लागि वन सधै मध्यवर्ती भएर रह्यो । जेहोस् विगत दुई दशकदेखि यी वनहरूको स्वास्थ्य

र भविष्यको बारेमा भझरहेको प्रवल चर्चा यसको साद्धी छ । यो कार्यपत्रले वनहरूलाई असर पार्ने पद्धतिहरूको बारेमा छलफल गर्न, वन परिवर्तन गर्ने स्वभावका बारेमा चर्चा गर्ने र भविष्यका विकल्पहरूका बारेमा सल्लाह दिन यत्न गर्ने छ ।

विगत १५० वर्षदेखि हिमाञ्चल क्षेत्रको वन प्रतिवृद्धिन्दात्मक मागको विषय रहयो -
 स्थानीय समुदायहरूको, उपनिवेशवादको, प्राकृतिक भनेर बनावटीपनको परिणाम दिने विकासको स्थानीय समुदायहरू एकै ठाउँ बसिरहनेहरू र डुलुवाहरू दुवैले, वन क्षेत्र गहागहा परेको खेतीभूमि र चरनका लागि साथसाथै दैनिक आवश्यकताका लागि माग गरिरहे । यी मागहरू पूरा गर्न समुदायको आवश्यकतालाई सुहाउँदा विशेषखाले वनस्पति वृद्धिको परिवर्तन भझरह्यो । जनताहरूले प्रकृतिक अनुक्रममा र अनुप्राणित हुँदै अधि बढ्ने स्थितिलाई मञ्जुर गर्नु भन्दा आफ्नो ईच्छा अनुसार कृषिभूमि बनाउँदै चरनहरू रच्दै, वन बनाउँदै भू-दृश्यलाई आफ्नो किसिमले सम्हालिरहे । भू-दृश्यले प्राकृतिक शक्ति र संस्कृतीबीच समतुल्यता प्रस्तुत गरिरह्यो ।

बेलायती उपनिवेशकालमा काठको संभरण नै एक मात्र उद्देश्य थियो वन प्रशासनको । राष्ट्रकिसिमका काठहरूको मागको दबाबलाई कम गर्न 'वन बन्दोबस्त' को पदावली प्रयोग गरेर समुदायहरूको वन उपयोगमाथि नियन्त्रण गरिन्थ्यो । त्यसमा थप, वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन र वन विकास शुरू गरिएको थियो हुर्किरहेका ढाँठहरूको रिक्तिकरणलाई रोक्न, राजश्व दिने जातिका वनस्पतिहरू अनि काठहरूको मात्रा बढाउन । यो बढ्दा शोषणले स्थानीय जीविकोपार्जनको रणनीतिमा छोटो समयमै गम्भीर असर पार्यो । उत्तर-औवनिवेशिक कालमा कल्याणकारी राज्यको विकासको उद्देश्यले वन भूमिलाई बागवानी र भूमिसुधारतिर मोडेर आर्थिक शोषणलाई पुनः स्थापना गर्यो । वन स्रोत माथि स्थानीय समुदायहरूको नियन्त्रणलाई सीमान्तकरण र अधिकारच्युत गर्ने पद्धति अगाडि बढिरह्यो । औवनिवेशिक र उत्तर-औपनिवेशिक दुवै कालमा वनलाई आर्थिक स्रोतको रुपमा हेरियो, स्थानीय उपयोगलाई आर्थिक शोषणको मातहतमा राख्नेर ।

भारतका पूर्वी हिमालयहरूमा स्थानीय सुशासनका आकृतिहरू

- सबै राज्यहरूसंग न्यायिक र प्रशासनिक अधिकार भएका ग्राम परिषद् र बनोटहरू छन् ।
- सबै भूमि र वन स्रोतहरू राज्य अथवा व्यक्तिहरूको अधिनमा होइन समुदायको अधिनमा छ ।
- स्थानीय संस्था (ग्राम परिषद्) ले भूमि र वन स्रोतहरूको व्यवस्था र उपभोग गर्दै । सुशासन र प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापनका लागि एउटै मात्र संस्था जिम्मेवार हुन्छ ।
- यो क्षेत्रमा उपयुक्त स्वयंसेवी संगठनहरू छैनन् ।

समस्या र दबावहर

- विशिष्ट भूमि नियमहरु छैनन् । आवादी परिवर्तनबाट मुक्त हुन सरकारले एउटा कार्यक्रम ल्याएको छ र यो बागवानी-उन्मुख छ । यसले समुदायका गण्यमाण्य र नेताहरुलाई व्यक्तिगत सम्पत्तीको रूपमा भूमि हत्याउन र बागवानी खेती शुरु गर्न प्रोत्साहित गरेको छ । सबै सामुदायिक सदस्यहरुले यसो गर्न सक्तैनन्, त्यसकारण एउटा पद्धतिले भूमिहरु र वनहरुको संरक्षणमा सहुलियत प्रदान गरेको छ ।
- मुनाफाको न्यायपूर्ण बाँडफाँड छैन । आधा गाउँ-नेताकहाँ जान्छ र खाँकी आधा सामुदायिक सदस्यहरुकहाँ जान्छ ।
- आन्तरिक स्तरकरण जीवित छ र निर्धनहरुको अधिकारलाई सीमान्तिकृत गरिएको छ ।
- महिलाहरुको स्थान पहिले भन्दा राम्रो छ, तर पारम्परिक संस्थाहरुमा उनीहरुको भूमिका कमजोर छ । उनीहरुसंग निर्णय गर्ने अधिकार छैन । पञ्चायती सुशासनमा ३० प्रतिशतको व्यवस्था प्रचलित छैन ।
- पारम्परिक संस्थाहरुमा स्रोत व्यवस्थापनलाई चाहिने प्रविधि र सीपको अभाव छ ।

पहिलो असर थियो, परम्परागत सामुदायिक वन उपयोगलाई अदेय अधिकारमा बदल्नु, कुनै पनि उल्लंघनलाई अपराधको रूपमा व्यवहार गर्नु । चरनमा बन्देज लगाइयो, बाल्ने दाउरामा बन्देज लगाइयो यसले गर्दा जीविकाको साधन चरनहरु घटेर गए र बढ्दो संख्याका मानिस र पशु धनले घटिरहेकै स्रोतमा निर्वाह गर्नु पन्यो, जसले वन विनाशतिर ढोन्यायो, दाउरा र धाँसपातको अभाव निर्मत्यायो । महिलाहरुले, चरन उपभोग गर्नेहरुले र गाउँले हस्तकला शिल्पीहरुले यो परिवर्तनबाट ठूलो दुःख भोग्नु पन्यो । सबभन्दा नराम्रो असर जैविक-विविधतामा एकले संस्कृतिका वृक्षारोपण गरियो, प्राकृतिक वनको लागि विविध थरीका जातिका वनस्पतिको अभाव रह्यो र यसले वन्यजन्तुहरुको वासस्थानको पनि विनाश गर्न्यो ।

वन धनको संरक्षण उत्तर-औपनिवेशिक कालको नीति थियो र वन विनासको असरबाट बढिरहेको सचेतनताले हिमाञ्चल प्रदेशको सरकारलाई वन विनाशलाई रोक्न धेरै किसिमका सीपहरु संलग्न गराउने बाटेतिर ढोन्यायो, पुनः संस्थापनको नेतृत्व गर्ने जिम्मा दियो । यी सीपका शुरुवातहरु तीन वर्गीकरणका थिए: जैविक विविधताको संरक्षण वन अनुप्राणित कार्य, सामुदायिक सहभागिता । हालसालैसम्म पनि राज्य वनको प्रमुख उद्देश्य राजश्वको परम उन्नति गर्ने कुराले वृक्षारोपण निर्देशित थियो । स्थानीय समुदायहरुको वन स्रोतसंगको सीमान्तिकरण र विच्छेदको संयोजनले तिनीहरुको जीविकोपार्जनमा अप्ल्यारो पान्यो । विभिन्न स्वार्थहरुको प्रतिद्वन्द्विताले वनमा लुटमार मच्चायो । भखैरै, संयुक्त वन व्यवस्थापनको विचारले स्थानीय र वन विभागको अग्राधिकारको मतभेदलाई समाधान गर्ने यत्न गर्न्यो । जे भए पनि, हिमाञ्चल प्रदेशमा

संयुक्त वन व्यवस्थापनले गतिशक्ति प्राप्त गर्न असफल रह्यो-सिद्धान्तत संयुक्त वन व्यवस्थापनलाई स्वीकार नगर्ने वन विभागको अवरोधलाई तोड्न असक्षम भएर । जिल्ला वन कार्यालयले कानूनतः संयुक्त वन व्यवस्थापन संगठित नगरिएको हुनाले जनता र वन विभागले व्यवस्था गर्ने वनहरु विभागले फिर्ता लिन सक्यो ।

वन व्यवस्थापनमा समुदायको चासोप्रति सरकार अनिच्छुक रहे तापनि स्थानीय प्रणालीहरूले दृढतापूर्वक काम गरिरहे र सरकारी दुष्टताको नाकै अगाडि कहिलेकाही तरामो उन्नति पनि गरे । परम्परागत संरक्षणको सबभन्दा सफलत्तम परम्परा थियो - पवित्र भाडीहरु, जो राज्यभरि नै फैलिएका थिए । अरु पद्धतिहरु जसले, अहिले पनि काम गरिरहेथे, तिनीहरूले दीगोपनको उद्देश्यले वंशीय स्रोतहरूलाई सम्हाले । यसभित्र थुप्रै नियमित प्रविधिहरु पर्थे-ओभरटाइम, स्थिति, ऋतु अनुकूलता । यो भन्दा थप दाउरा र घाँसपातको अभावले विभिन्न समुदायहरूमा जागरण ल्यायो, त्यसले गर्दा राज्यभरि नै वन संरक्षण समूहहरु देखा परे । यी समूहहरूले निर्णय गर्ने कुरामा ठूलो सहभागिता लिए, स्थानीय आवश्यकतालाई प्राथमिकता दिए र विभिन्न खाले आवश्यकताहरु पूर्ति गर्न यिनीहरु लचिला पनि थिए । यी चासोहरु साधारणतया सफलत्तम थिए-बचावटको दर र नियमावलीहरूको उल्लंघन जस्ता भौतिक क्षेत्रहरूमा पनि । महिलाहरूको सहभागिता ठूलो थियो । धेरै क्षेत्रहरूमा महिला समूहहरूले नेतृत्व नै लिए । धेरै निकाय र संगठनहरूबीच मेलमिलापले ठाउँ लियो ।

चम्बा जिल्लाको भूतियात तहसिलमा द० को दशकमा व्यापारिक वन विरुद्ध भएको लोकप्रीय आन्दोलन नाम लिन योग्यको शुरुवात थियो । यो आन्दोलनले जीविको-पार्जनको भूमिलाई विनाश गरेर आएको व्यपारमुखी राज्य-वनलाई चुनौति दियो र वन प्रशासनमा जनमुखी परिवर्तनका लागि तुरन्तै संभोगीताको वातावरण तयार पाएयो । मसलाको रुखलाई प्रतिबन्ध लगाइयो र व्यापारिक जातिका रुखहरु रोप्न पनि प्रतिबन्ध लगाइयो, बाँझ, खसुलाई संरक्षण गरियो । यो आन्दोलन हिमाञ्चल प्रदेशको वन नीति अभ्यासलाई जनमुखी बनाउन अगुवा भइरह्यो ।

जेहोस् हिमाञ्चल प्रदेशका वनहरूले जनताको जीविकोपार्जन गर्ने रणनीतिलाई पहिले पनि, अहिले पनि र पछि पनि मुख्य भूमिका निभाइरहने छन् । विगत १५० वर्षमा थुप्रै परिवर्तनहरु भए । जनताहरूले प्राकृतिक सम्पदाहरूको स्रोतहरूलाई बदले । बाल्ने दाउरा र घाँसपातका लागि साझा भूमिहरूबाट व्यक्तिगत भूमिहरु बजारतिर लागे । स्थानीय वनहरूको भलाइतिरबाट पनि रुचि घटाए । स्रोतहरूबाट गरिने जीविकोपार्जनसंगको विच्छेदबाट समाजलाई एउटा नयाँ पत्रिकरणतिर ढोन्यायो । वातावरणीय प्रणालीका मानिसहरु वनबाट संग्रह गरिएका जैविकवन्य बस्तुहरूमा भर पर्थे, सर्वभक्षीहरु स्रोतहरु बजारबाट किन्न सक्ये । वातावरणीय शरणार्थीको बढ्दो समूह वातावरणीय प्रणालीबाट विस्थापित भइरहेको थियो-वनहरु र क्र्य-शक्तिहरूको पहुँचबाट सीमान्तिकृत भएर ।

विकासको पद्धतिबाट सर्वभक्षीहरूले असमानुपातिक ढंगले फाइदा उठाए, स्थानीय वन स्रोत र जीविकोपार्जन बीचको विच्छेदले गर्दा राज्यलाई तिनीहरूको उपयोगका लागि वन स्रोत दिन वाध्य तुल्याए । यो गाउँको मूल्यमा शहरी किनाराको विकास थियो । सम्पत्तीको एकीकरण र अधिकारको केन्द्रीकरणतिरको गति थियो । यो पद्धति सामाजिक रूपमा अझिच्छत मात्र थिएन वातावरणीय रूपमा लामो समयसम्म नटिक्ने खालको पनि थियो । हालसालै गएको पहिरो र बाढीले के देखाउँथ्यो भने प्रकृतिमा हुनसम्मको लुटमार मच्चिएको थियो र यसको भविष्य पनि अँध्यारो थियो । विकासको फल र लगानी दुवै असमान रूपमा बाँडिएको थियो । जीविकोपार्जनका अवसरहरूका असमान पहुँचहरूले वातावरणीय मानिसहरूलाई विभिन्न स्तरमा बाँडेको थियो । तिनीहरूमध्ये कोही-कोही त वन स्रोतहरूको विवेकी उपयोगको प्रतिकूल थिए । जसले वनबाट सोझै जैविक वन्य बस्तुहरू संग्रह गरेका थिए तिनीहरूमाथि असमानुपातिक बोझा थोपरिएको थियो । समाजको कुनै पनि खण्ड सकारात्मक रूपमा वनको दीगो उपयोगितर अग्रसर थिएन र भविष्यको अनिश्चितताको परिणामले वन उपयोग गर्नेहरू अनुत्तरदायी तरिकाले कटनी-छटनी गर्न थालेका थिए । प्राकृतिक स्रोतहरूको अभावले जीविकोपार्जनका आवश्यकताहरू घटिरहेका स्रोत-आधारित प्रतिद्रव्यात्मक मागहरूका मतभेद अघि बढाउँदै नियमित रूपले बढे ।

स्थानीय समुदायहरूमा एउटै आशा थियो, वन विभागलाई चुनौति दिनु र अभावको विरुद्ध स्थानीय अनुकूल रणनीतिको कल्पना गर्नु । यी चासोहरूले-जीविकोपार्जन र दीगोपनका उद्देश्यहरू समाहित गरेर सुशासन र प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापनका आधारभूत सवालहरूबारे ताजा अन्तरदृष्टि उत्पन्न गरेका थिए । यिनमा लोगेमान्छे र स्वास्थीमान्छे दुवै संलग्न भएको लक्षित समूह उन्नतिशील पार्ने आवश्यकता औल्याउँदै जैविक वन्य बस्तुहरू संग्रह गर्ने जिम्मेवारी र यसको पुनरुद्धार अनि दीगो उपयोग गर्ने कुरा पनि संलग्न थिए । जीविकोपार्जनका रणनीतिहरूको विविधता र यसको जैविक विविधतासंगको पारस्परिक सम्बन्धलाई पनि अगाडि ल्याइयो । गाउँले सर्वभक्षीहरूको अधिकारवाला शासन वनस्रोतहरूमा आश्रित रहेन, वन सुरक्षा प्रति विना कुनै उत्तर दायित्व वन उत्पादनमाथि अधिकार जमाइरह्यो र यसले वातावरणीय मानिसहरूका प्रयत्नहरूलाई बाधा पुऱ्याइरह्यो । त्यही वन क्षेत्र उपयोग गरिहेका गाउँहरूको एउटा समूहले आदर्श इकाई स्थानीय संरक्षण समूहहरू स्थापित गन्यो । सबै सदस्यहरूले भाग लिएको खुल्ला बैठकमा पारदर्शी निर्णय लिई सर्व साधारण जनता तहको प्रत्यक्ष प्रजातन्त्र र सहभागितात्मकताको सकारात्मक भूमिकालाई औल्याए ।

हिमालय प्रदेशमा ६५ प्रतिशत विकास कार्य केन्द्रीय सरकारद्वारा गरिएको थियो । यी योजनाहरू केन्द्रका लक्ष्यहरू पूरा गर्न कार्यान्वयन गरिए, यसमा स्थानीय स्वामित्वको भावनाको अभाव थियो । पञ्चायती शासन पनि प्राकृतिक स्रोत सुरक्षा, संरक्षण र व्यवस्थापनमा संलग्न थिएन केन्द्रीय योजनाहरू कार्यान्वयन गर्नमा मात्र सरिक थियो । जब स्थानीय मानिसहरूले स्थानीय पञ्चायत प्रतिनिधिहरू चुन्थे, तिनीहरू जिल्ला

म्याजिस्ट्रेटद्वारा पदच्युत गरिन सक्थे त्यसैले तिनीहरु मतदाताहरुप्रति भन्दा म्याजिस्ट्रेटप्रति उत्तरदायी रहन्ये ।

हिमाञ्चल प्रदेशका रणनीतिहरु

- ग्रामीण समुदायमा संवैधानिक अस्तित्व र कानूनी मान्यता हुनु पर्छ ।
- लिङ्ग र समानताका सवालहरु प्रतिनिधिमूलक प्रजान्त्रद्वारा होइन, प्रत्यक्ष प्रजातन्त्रको आधारमा समाधान गरिनु पर्छ ।
- निर्वाचित प्रतिनिधिहरुको भूमिका सहयोगी र संयोजकका रूपमा हुनु पर्छ, तर निर्णय गर्ने अधिकार ग्राम परिषद् मार्फत् पूर्ण रूपमा सामुदायिक संगठनहरुमा निहित हुनु पर्छ ।

विभिन्न मन्त्रालयहरु र सरकारी विभागहरु कृषिजन्य उत्पादनको खर्च बढाउन चाहन्ये तर तिनीहरुको विभागीय प्रक्रिया थियो । विभागीय क्रियाकलापहरुको संयोजनको अभावले सहभागिताको नाममा प्रयत्नहरुको नक्कलीकरण पनि हुन्थ्यो । गाउँले मानिसहरुको जीवन स्रोत - आधारित थियो, तर स्रोत व्यवस्थापनमा पूर्ण समर्पण थिएन ।

उत्पादनशील क्षमताका बाबजुद पनि हिमाञ्चल प्रदेशका वनहरु बोझ भए । दीगो किसिमले व्यवस्था गर्न वातावरणीय सीमा हेरेर निस्सारण कार्य निर्णय गरिनु पर्यो, उपयोग गर्नेहरुबीच उपयुक्त किसिमले विभाजन गरिनु पर्यो, जसले वनको सुरक्षा बेगर उपयोग गर्थे तिनीहरुबाट लागत उठाउनु पर्यो । नयाँ किसिमको भरणपोषणलाई वनको स्वस्थतासंग गाँस्न आवश्यक थियो । व्यवस्थापनका प्राथमिकताहरु व्यापारिक र औद्योगिक वितरणहरुतिर भन्दा स्थानीय आवश्यकताहरुतिर निर्देशित हुनु पर्यो । प्रकृति र बजारको अस्थिरतालाई सामना गर्ने जीविकाका रणनीतिहरुको विविधाको महत्वलाई दीर्घकालीन स्वार्थतिर जोड दिन आवश्यक थियो । संगतिलाई ध्यान दिन आवश्यक थियो ।

विवेकी वन-व्यवस्थापनको उत्तरदायित्व सम्हाल्नका लागि नयाँ संगठनहरु खोल्न आवश्यक थियो । आवश्यक भएको सबभन्दा महत्वपूर्ण संगठन थियो, स्थानीय उपभोक्ताहरुको समूह । उत्तरदायित्वबाट विच्छेद भएको व्यक्तिगत अधिकारको ठाउँ वन उत्पादनहरु माथि अधिकार भएको समुदायले लिनु पर्यो । स्थानीय आवश्यकताका विशेषताहरुलाई परिभाषित गर्न वन विभागको भूमिका आवश्यक थियो । न्यायोचित र दीगो तरिकाले उपयुक्त कामहरु हुन् भनेर पक्का गर्न स्थानीय इकाईहरुलाई हेरविचार गर्न र सरसहयोग गर्न यसका नीतिगत प्रयत्नहरुको आवश्यकता थियो । स्थानीय परिवर्तन जस्तै अधिकारवाला शासनलाई ठीक गर्न, स्थानीय इकाईहरुलाई कानूनी मान्यता प्रदान गर्न आवश्यक थियो । अन्ततः समान हरेक चासोहरु र कानूनी परिवर्तनहरुको बलियो सामाजिक आधार छ भनी पक्का गर्ने, हिमाञ्चल प्रदेशका

मानिसहरुको आवश्यकता पूरा गर्न सक्ने वातावरणलाई प्रोत्साहित गर्ने भावनाहरुको पुनः उद्धार गर्ने समस्वरमय प्रयत्नहरु गरिनु पर्यो ।

उत्तराखण्डका वनहरु र ग्रामीण सामुदायिक भूमि

- आर.एस.टोलियाद्वारा

ठूलो मात्रामा प्राकृतिक स्रोतहरु जस्तै भूमि, वन, पानी र मत्स्य-व्यवसाय जनताहरुद्वारा साफा रूपमा उपयोग गरिन्थ्यो र यिनीहरुलाई साफा सम्पत्ति स्रोतहरु (CPRs) को रूपमै बुझिन्थ्यो । यी साफा सम्पत्ति स्रोतहरुले असंख्य मानिसहरुलाई सोभै जीविका प्रदान गर्ने-खासगरी गाउँले गरीबहरुलाई, प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपले कृषिलाई, आर्थिक उन्नतिलाई योगदान पुऱ्याउँथे, साथसाथै वातावरणलाई सुयोग्य बनाउँथे । कम उत्पादकत्वले गर्दा साफा सम्पत्ति स्रोतहरु नराम्रोसंग पदच्युत भएका थिए, त्यसैले आर्थिक उन्नति र विकासमा योगदान पुऱ्याउन सक्ने हिसावले तिनीहरुको पुनःउद्धार गरिनु पर्यो । साफा सम्पत्ति स्रोतहरुलाई दीगो किसिमले व्यवस्था गर्न राम्ररी ध्यान दिइनु पर्यो, साफा सम्पत्ति स्रोतहरुलाई उचित किसिमले मूल्यांकन गरिनु पर्यो । न्यायोचित पहुँचको अभावले असमानुपातिक र शोषणीय उपयोगतिर ढोऱ्याउन सक्थ्यो । साफा सम्पत्ति स्रोत सम्बन्धी समस्याका कारणहरु पत्ता लगाइनु पर्यो र तिनीहरुका समाधानहरु खोज्नु पर्यो । कार्यपत्रले भारतको उत्तर प्रदेशको उत्तराखण्डका जनताहरुको भूमि र वनहरुसंग ऐतिहासिक सम्बन्धको वारेमा पनि चर्चा गन्यो ।

भारतका साफा सम्पत्ति स्रोतहरुले विविध प्रकारका सम्पत्तीहरुलाई संलग्न गरे, सबै संरक्षित वनहरु, सबै अवर्गीकृत वनहरु, तल्लो दर्जामा खसेका बनभूमिहरु र जम्मा गैर-वन भूमिको तीन भाग सम्पत्तीको एक भागभन्दा बढी भाग । ध्यान र स्रोतहरु पुनः उद्धार, विकास र व्यवस्थापनका लागि समर्पित हुनु पर्यो । खासगरी भारतका पर्वतीय क्षेत्रहरुमा वन स्रोतहरु महत्वपूर्ण थिए । १९ सौ शताब्दीको मध्यतिर उत्तराखण्ड धेरै पटक ‘भूमि वन्दोवस्त’ बाट गुञ्जियो । गाउँहरुको दिगामा गाउँको सार्वजनिक भूमिमाथि कुनै कुनै अधिकारहरु जीवित भइरहे ।

वन व्यवस्थापन र भूमि उपयोगका अभ्यासहरुसंग सम्बन्धित थुप्रै सवालहरुका लागि नाप र बेनाप जस्ता अप्ल्यारा सवालहरु बुझ्न आवश्यक थियो । उत्तराखण्डका सबै भूमिहरु यो वा त्यो वर्गीकरणमा पर्यो । उत्तराखण्डका बेगलाबेगलै भागहरुमा भूमिको वर्गीकरणका बेगलाबेगलै नियमहरु थिए । सबै बेनाप भूमि राज्यको सम्पत्तीमा पर्यो, वन भूमिका लागि गाउँलेहरुसंग केही परम्परागत अधिकारहरु थिए, वास्तवमा उत्तराखण्ड क्षेत्रको थोरै भाग मात्र ‘नाप’ मा पर्यो अर्थात् यो व्यक्तिगत सम्पत्ति थियो ।

उदारिकरण आन्दोलन स्वतन्त्रतापछि परिवित गराइयो जुनवेला कृषिको लागि एक एकड बेनाप भूमि स्थानीय समुदायहरुले ओगट्न सक्थे । उदारिकरणले अनियन्त्रित शोषण र

हस्तक्षेपतिर डोच्यायो र यो सारा क्षेत्र नै गुम होला कि भन्ने भय पनि उत्पन्न भयो । सबभन्दा पछिल्लो भूमि बन्दोवस्त जुन १९५५ देखि १९६६ सम्म भयो त्यसले अधिल्लो बन्दोवस्तमा गाउँको सीमाभित्र बेनाप देखिएका सबै भूमिहरु नापिए । यसरी बेनापको धारणालाई उन्मूलन गरियो । हालसाल, पहाडी क्षेत्रका खताउनी (अधिकारको लेखाजोखा गरिएका) भूमिहरु दुई प्रकारका छन् - जमिन्दारी उन्मूलन खताउनी - यो बन्दोबस्त भन्दा पहिले नाप गरिएको भूमि र जमिन्दारी उन्मूलन नगरिएको भूमि - अहिलेको बन्दोबस्तमा नाप गरिएको भूमि । यो प्रणालीमा केही भूमि वन संरक्षण ऐन १९८० अन्तरगत वन भूमिमा वर्गीकरण गरियो, जसले के बाचाबन्धन गच्यो भने - 'वनभूमिलाई गैर-वनभूमिमा केन्द्रीय सरकारको पूर्व स्वीकृतीविना बदल्न सकिने छैन ।'

उत्तराखण्डको वन व्यवस्थापनलाई सरकारी कार्य-शोषणमूलक र सुरक्षात्मक दुवैको लामो इतिहास थाहा छ र जन प्रतिक्रियाको इतिहास पनि थाहा छ । भारी बेखुसीको कारण यो शाताव्दीको शुरुमा ३०,००० भन्दा बढी हेक्टर वनभूमि डढेर सखाप भयो । परिवेदना समितिले यो घटनाका बारेमा अनुसन्धान गर्न आदेश दियो । धेरै कुराहरु समुदायको सहयोगात्मक पक्षमा पाइए । थुप्रै सिफारिशहरु गरिए - जसमा धेरै चाहिं वन विभागलाई नै भयभीत गरेर सरकारद्वारा स्वीकार पनि गरिएका थिए ।

प्रतिवेदनमा १९९१ देखि १९९७ सम्मको 'बन्दोबस्त' मा संरक्षित वनको उल्लेख थियो । यसले नागरिकहरुले पालना गर्नु पर्ने वन अधिकारहरुका थुप्रै नियमहरु घोषण गरेका थिए । यी धेरै नियमहरु त्यहाँका बासिन्दाहरुका लागि अस्पष्ट थिए । धेरै गाहो गरी बुझ्ये त्यहाँका बासिन्दाहरुले यो परिवेदना समितिले - जसले आफ्ना परिवेदनाहरुलाई ११ किसिमका मुख्य तहमा वर्गीकरण गरेका थियो, आफ्नो अधिकारले पाएसम्म हेच्यो र पत्ता लगायो - यदि तिनीहरुको व्यवस्थापनबाट कमाएको मुनाफा स्थानीयतहलाई दिनु पर्ने हो भने तिनीहरुले व्यापारिक रूपले मूल्यवान वनहरु मात्र संरक्षण गर्नु पर्यो, तिनीहरुमा कार्य गर्नु पर्यो । वन नीतिका पाश्व असरहरु जस्तै वन परिचालनले कृषिका र चिया खेतीका कामदारहरुलाई तान्यो र त्यसले गर्दा स्थानीय मानिसहरुलाई दरिद्र पान्यो, यो कुरा पनि थाहा भयो ।

चार वटा साधारण सुधारहरु सिफारिश गरिए । छोटकरीमा तिनीहरु यस्ता थिए १) विशेष वर्गका केही वनहरुलाई सरकारी नियन्त्रणबाट निषेध २) भइरहेका संरक्षित सीमा निर्धारहरुलाई गाउँबाट अझ अलगग पार्ने पुनरावलोकन ३) सरकारी भूमिवाट प्राप्त उपार्जन बारे सोधपूछ - जसमाथिको अन्यायलाई पुनः समाधान गरिएको थिएन ४) सम्भव भएसम्म वन संरक्षणका नियम र नियमावलीहरुको खारेजी । यसमा संरक्षित वनलाई दुई वर्गमा बाँड्ने कुरा पनि समावेश थियो । एक जसमा नाउँ मात्रको थियो र स्थानीय बासिन्दाहरु वा वन पञ्चायत भनिन्यो - कुमाउ वन परिवेदन समितिले १९२१ अक्टोबरमा सल्लाह दिए अनुरूप नै देखा परे ।

कुमाऊ वन परिवेदना समितिलाई नै पहिला-पहिला सामुदायिक वनका लागि ठाउँ बनाउने रिपोर्ट भनेर मानिन्थ्यो । यसले बेलायती राजको शक्ति विरुद्धको लोकप्रीय आन्दोलनलाई पनि प्रोत्साहित गन्यो । जे होस्, परिवेदनाका बाँकी सवालहरू दीगो वन विकासका लागि महत्वपूर्ण रहेका कुराहरू र त्यस क्षेत्रमा बसोबास गरेका सीमान्तिकृत मानिसहरूसंग सम्बन्धित थिए । दीगो वन विकासको आर्थिक कुराबारे र सीमान्तिकृत मानिसहरूका स्वार्थहरूबारे उठाइएका यी अरु परिवेदनाहरू पनि महत्वपूर्ण थिए ।

चरनभूमि र व्यापारीहरूबाट शुल्क उठाउने सम्बन्धका अरु परिवेदनाहरूलाई पनि ध्यान दिइयो र सिफारिश गरियो । त्यसरी नै मन्दिर वरिपरिका रुखहरू र भाडीहरूलाई पनि संरक्षित वनभित्र राखिएको थियो र त्यो कुरा ठीकै पनि थियो । यसलाई ठीक मानिनु पर्दछ भनेर भनियो पनि । समितिले स्कूलहरूमा वनको महत्व र यसको सुरक्षाको आवश्यकताको वारेमा पाठहरू राख्न पनि अनुरोध गन्यो । उसको आशा थियो, यसो गरे सुरक्षित वनभन्दा वाहिरका वनहरूलाई पनि जनताहरूले सुरक्षात्मक ढङ्गले हेर्ने छन् ।

जब सरकारले समितिका सिफारिशहरूलाई स्वीकार गन्यो तब क वर्गको संरक्षणमा परेका वनहरूको सुन्दर व्यवस्थापन अभ्यासका लागि चालेका पाइलाहरूका कार्यान्वयनहरू जाँच्न रमाइला थिए । धेरै वर्षदेखि कुमाऊका जनताहरू कुमाऊ जिल्ला ऐनको फिरिस्तबाट हटेकोमा विक्षुब्ध थिए र समिति यस सबाललाई परख गर्न १९२७ मा स्थापना भएको थियो । जे होस्, कुमाऊले आफ्नो लचिलोपन प्रदान गर्ने अवसरलाई १९३७ गुमायो भारत सरकारको आदेशले (भारतीय कानून लागू गर्नाले); कुमाऊका कानूनहरू भारतका अरु ऐन र कानून भित्रै लिन गराइए । यसले यसका विशिष्ट आवश्यकताहरूलाई पूरै उपेच्छा गन्यो । खासगरी ती जो भूमि, वन र पानी जस्ता साभा सम्पत्तीसंग सम्बन्धित थिए । यसले उत्तराखण्डको पहाडी क्षेत्रहरूमा भयावह विनाश निम्त्यायो र यो अझै निरन्तर छ ।

राज्य सरकारले त्यो समयमा कुमाऊ क्षेत्रको प्रशासनलाई पनि अरु प्रान्तको प्रशासनकै लहरमा ल्याइनु पर्दछ भन्ने कुरा अनुभूत गन्यो, कुमाऊ कानून समिति गठन गन्यो र आवश्यक सिफारिशहरू गर्नु भनेर अहायो । पहिलेको कुमाऊ वन परिवेदना समिति वन जस्तो साभा सम्पत्ती सोतहरूमा मात्र संलग्न थियो तर कानून समितिले भने भूमि र राजश्व प्रशासन जस्ता अरु कुराहरू पनि समातिरहेको थियो । जब समितिले १९४० मा आफ्नो प्रतिवेदन बुझायो तब प्रान्तीय सरकारले सिफारिश गरिए जस्तो कुनै पनि नयाँ ऐन नबनाउने बहु विधि निर्माण विना सम्भव भए सम्म कानूनलाई संसोधन गर्ने निर्णय गन्यो ।

१९२० मा मद्रास सरकारले पञ्चायती वन आन्दोलन शुरु गन्यो । यसको सफलताले उत्तर प्रदेशको सरकारले पनि १९२७ मा यसका तरिकाहरूको अध्ययन गर्ने विशिष्ट अधिकृतको नियुक्ति गन्यो । यो आन्दोलन उत्तर प्रदेशमा पनि शुरु भयो र गडवाल

अलमोडा जस्ता थुप्रो ठाउँहरुमा पञ्चायती वनहरु देखा पर्न थाले । कुमाउमा पनि कुमाउ वन सल्लाहकार समिति बनाइयो र वन सम्बन्धी मामिलामा यसले कमिशनरलाई सघाउन थाल्यो ।

कुमाउ वन परिवेदना सल्लाहरुकार समितिले आफ्नो विचार विमर्शमा ख वर्गका वनहरु र पुराना संरक्षित वनहरुमाथि गाउँलेहरुले अधिकार र सहुलियतको कुरा उठायो । यो समितिले 'कुमाउका संरक्षित वनहरुमाथि गाउँलेहरुको अधिकारको खोजनीति' शीर्षकको एउटा प्रतिवेदन प्रकाशित गन्यो । चराउने अधिकार पनि दिइयो, अरु सिफरिशहरु पनि भए । त्यसपछि, १९४० मा वन पञ्चायतहरुले आफ्नो सफलतालाई निरन्तरता दिए । १९९३ मा उत्तराखण्डका १५,१५१ बासिन्दाहरुमध्ये ४,०६४ ले आफ्नै सामुदायिक वन प्राप्त गरे र यो प्रवृत्तिले संयुक्त वन व्यवस्थापन (JFM) कार्यक्रम मार्फत् आफ्नो गतिशक्ति जम्मा गरिरहेको थियो ।

१९७६ को भारतीय सम्बिधानको संशोधनले वन र वन्यजन्तु संरक्षणलाई राज्य सरकार को सूचिवाट हटायो र अत्यन्त महत्व दिएर वर्तमान सूचिमा ल्यायो । १९८० को वन संरक्षण ऐन, बदलीपछि अनुमोदन भएको सबभन्दा पहिलो ऐनले राज्य सरकारले कुनै पनि संरक्षित वनलाई गैर-संरक्षित वनको रूपमा केन्द्रीय सरकारको पूर्वस्वीकृति विना घोषणा गर्ने कुरामा प्रतिवन्ध लगायो । १९८९ को संसोधनले सबै वन भूमिको क्षेत्रलाई फराकिलो पान्यो । एकातिर जनताका आवश्यकताहरु अर्कातिर वनहरुको उचित संरक्षणबीच सन्तुलन कायम गर्ने यत्न गन्यो । १९८५ मा वन र वातावरण मन्त्रालय गठन गरियो । यो मन्त्रालयलाई राज्य वन विभागका क्रियाकलापहरुलाई निरीक्षण गर्ने शक्ति दिइयो । यी विभिन्न खाले केन्द्रीकरणका उपायहरुले फेरि एक पटक डरलाग्दो समतुल्यतालाई अस्थिर गन्यो । वन भोगवन्धकीको वद्दो मागले सारा भारतभरी बद्दो मतभेद, नियम विरुद्धको पतन, वनबाट जनताको विच्छेद निम्त्यायो । सारा देशभरी संयुक्त वन व्यवस्थापनलाई ठाउँ बनाएर भारत सरकारको वन नीति प्रस्ताव र यसको १ जून १९९० को नीति हस्तिहारद्वारा जनताको वन व्यवस्थापनको अधिकार तिनीहरुको भोगबन्धकीलाई स्वीकृति दिइयो ।

यी नयाँ नीतिहरुले स्थानीय समुदायहरु र स्वयंसेवी निकायहरुलाई सरकारको सहकर्मीका रूपमा वन र तल्लो दर्जामा खसेका भूमिहरुको संरक्षणका लागि संलग्नता राख्ने सहुलियत प्रदान गरे । स्थानीय जनताका आवश्यकताहरु पूरा गर्ने कुरालाई पहिलो प्राथमिकता दिइयो । यसले जनताहरु भनेका विनाशक हुन्, तिनीहरुलाई नियन्त्रणमा राख्नु पर्छ भनी वन विभागले सधै सोच्ने पुराना नीतिहरुबाट असली विदाईको प्रतिनिधित्व गन्यो । वास्तवमा वन तथा वातावरण मन्त्रालयले संयुक्त वन व्यवस्थापनलाई मान्यता दिनु र सिफरिश गर्नु भन्दा धेरै नै पहिले वन पञ्चायतहरुको रूपमा यो राम्ररी स्थापित थियो । धेरै राज्यमा यस्तै खाले अरु धेरै सामुदायिक वन अभ्यासहरु थिए अथवा हालसालै वन विभागको सहयोगले शुरु गरिएको थिए ।

अरु राज्यमा चलाइएका सामुदायिक वनको दाँजोमा वन पञ्चायतहरूका विशिष्ट विशेषताहरु थिए । यिनीहरु वनलाई आर्थिक स्रोत मान्ने सरकारको प्रवृत्तिको विश्वदृष्टि वनमाथि जनताको अधिकार र विशेषाधिकारको सफलत्तम पुष्टि गर्दै उठाइएका विरोधहरूको फलस्वरूप प्रकट भएका थिए । तिनीहरु अहिले पनि एक मात्र संयुक्त वन व्यवस्थापन ग्रामीण प्रविधि हुन् - १९२५ को वन ऐनले पूर्ण पृष्ठपोषण गरेका । यिनीहरु वन भूमिमा एकपल्ट सिर्जना गरेपछि फेरि कहिलै विच्छेद गर्न सकिदैनन् । तिनीहरूलाई क वर्गका वनहरूबाट विस्तार गर्नु औथी नै महत्वपूर्ण थियो, ख वर्गका वनहरूबाट पनि सिर्जना गर्न सकिन्थ्यो, पुराना संरक्षित वनहरूबाट पनि । यसरी वन पञ्चायतहरु एक मात्र संयुक्त वन व्यवस्थापन प्रविधि थिए, जसलाई देशका सबै वनहरूमा फैलाउन सकिन्थ्यो । वन संरक्षण ऐन १९८० अनुसार नयाँ वन पञ्चायतहरु सिर्जना गर्न स्वीकृतीको आवश्यकता पढैन । यो छाइके वाटोलाई देशका अरु संयुक्त वन व्यवस्थापन भनेर चिनिने प्रविधिले आनन्दपूर्वक अप्नाएका थिएनन् । यसरी उत्तरा-खण्डका वन पञ्चायतहरु, विशिष्ट संयुक्त वन व्यवस्थापन प्रविधि रूपमा अति सुहाउँदिला गाउँ-तहका वन उप-समिति कुनै पनि गाउँ पञ्चायतमा व्यवस्था गर्न सकिन्थ्ये ।

विकेन्द्रीकरण योजना ७३ औं संशोधनले ल्याएको थियो । भारतमा यसले पञ्चायती राजका संगठनहरूलाई आफ्ना काम एकदम प्रजातान्त्रिक ढङ्गले पूरा गर्ने थुप्रै विकेन्द्रीकृत अधिकारहरु प्रदान गरेका थियो । ती धेरै अधिकारहरु गाउँ पञ्चायतकै दृष्टि क्षेत्रभित्र पर्थे । यिनीहरु मध्ये केही सोभै वन पञ्चायतहरूसंग सम्बन्धित थिए । यदि गाउँ पञ्चायतहरु सहयोग लिन इच्छुक थिए र यदि वन पञ्चायतहरूसंग पर्याप्त बाहिरी स्रोतहरु भए विशिष्ट रूपको मिल्दो तरिकाले तिनीहरूलाई कार्यान्वयन गर्न सकिन्थ्यो ।

पहिले वन पञ्चायतहरूले खुब दुःख पाए - वन विभाग र राजश्व विभाग दुवैको पूर्ण उपेच्छाले, जसले तिनीलाई नियन्त्रण र व्यवस्था पनि गर्थ्यो । १९९२ देखि तिनीहरूको अवस्था सम्पूर्ण रूपले सुधार गर्न कदमहरु चालिए । १९९८ मा विश्व बैड्को सहयोगमा उत्तराखण्डमा एउटा ठूलो वन योजना आरम्भ गरियो । संयुक्त वन व्यवस्थापनका लागि विश्व वैकटारा स्वीकृत गरिएको रणनीतिलाई स्वीकारेपछि तिनीहरूका विभिन्न उद्देश्यहरु मध्ये एउटा उद्देश्य थियो उत्तराखण्डका वन पञ्चायतहरूलाई मदत गर्नु । आफ्ना साझा सम्पत्ति स्रोतहरूको व्यवस्था गर्न समुदायले ईच्छा गरे अनुसार, सबभन्दा पछि स्थापना गरेको यो विशिष्ट पर्वतीय ग्रामीण संस्था उत्तराखण्डमा संयुक्त वन व्यवस्थापनलाई परिचित गर्न आदर्श ग्रामीण प्रविधिका रूपमा औपचारिक ढङ्गले स्वीकार गरियो ।